

274631

435

A KÁLVINIZMUS POLITIKAI JELENTŐSÉGE

A KÁLVINIZMUS MINT AZ ALKOTMÁNYOS
SZABADSÁGOK ALAPJA ÉS BIZTOSÍTÉKA

IRTA

DR. KUYPER ÁBRAHÁM

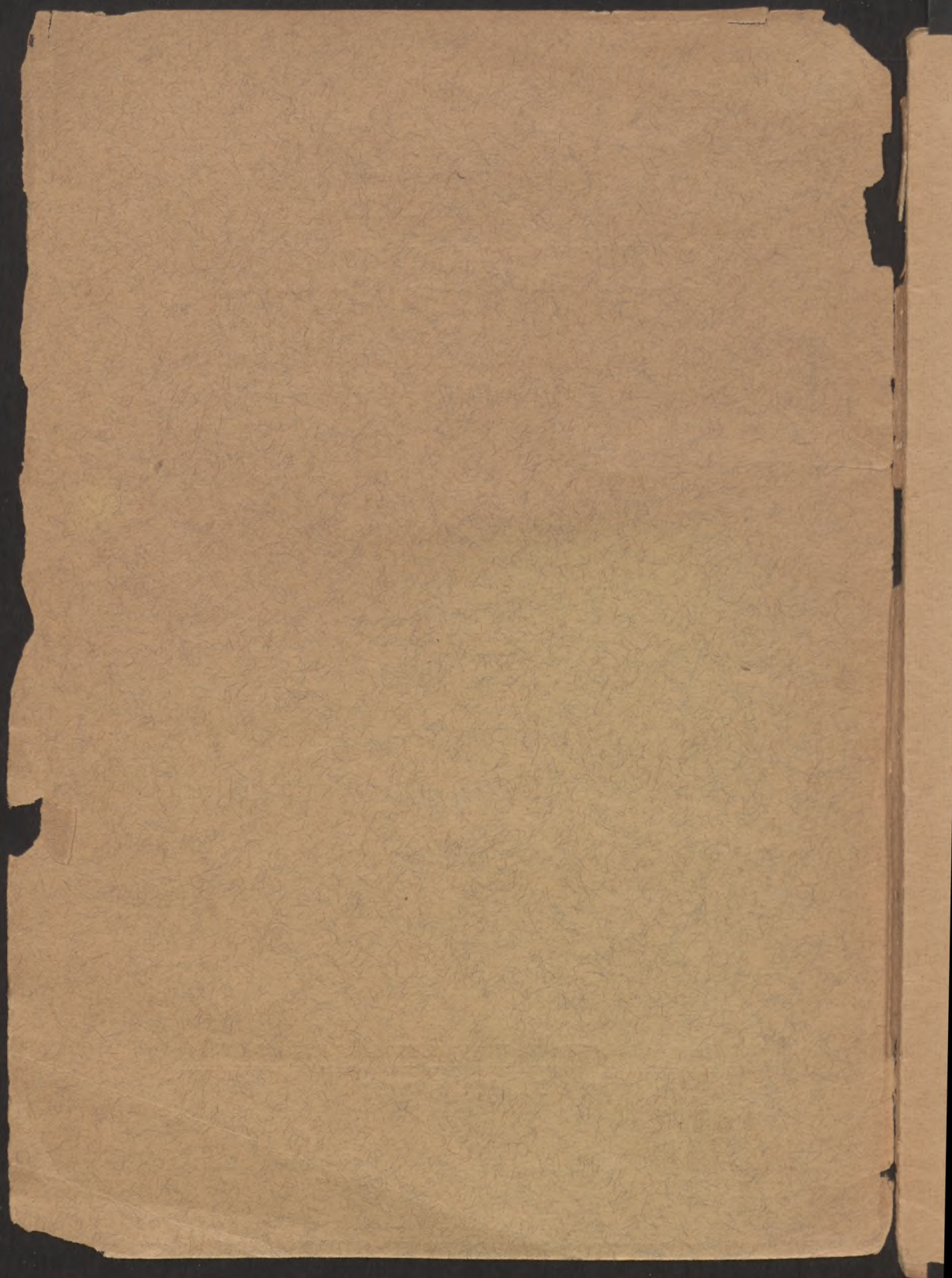
FORDITOTTA

MIKLÓS ÖDÖN

KIADJA A HOLLAND-MAGYAR REFORMÁTUS BIZOTTSÁG

BUDAPEST, 1923.

A KÁLVINIZMUS POLITIKAI JELENTŐSÉGE

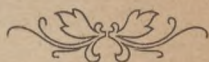
A KÁLVINIZMUS MINT AZ ALKOTMÁNYOS
SZABADSÁGOK ALAPJA ÉS BIZTOSÍTÉKA

IRTA

DR. KUYPER ÁBRAHÁM

FORDITOTTA

MIKLÓS ÖDÖN

KIADJA A HOLLAND-MAGYAR REFORMÁTUS BIZOTTSÁG

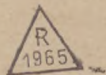
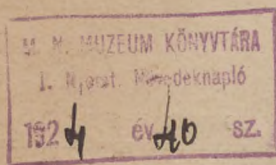
BUDAPEST, 1923.

~~Polim.~~

~~4230~~

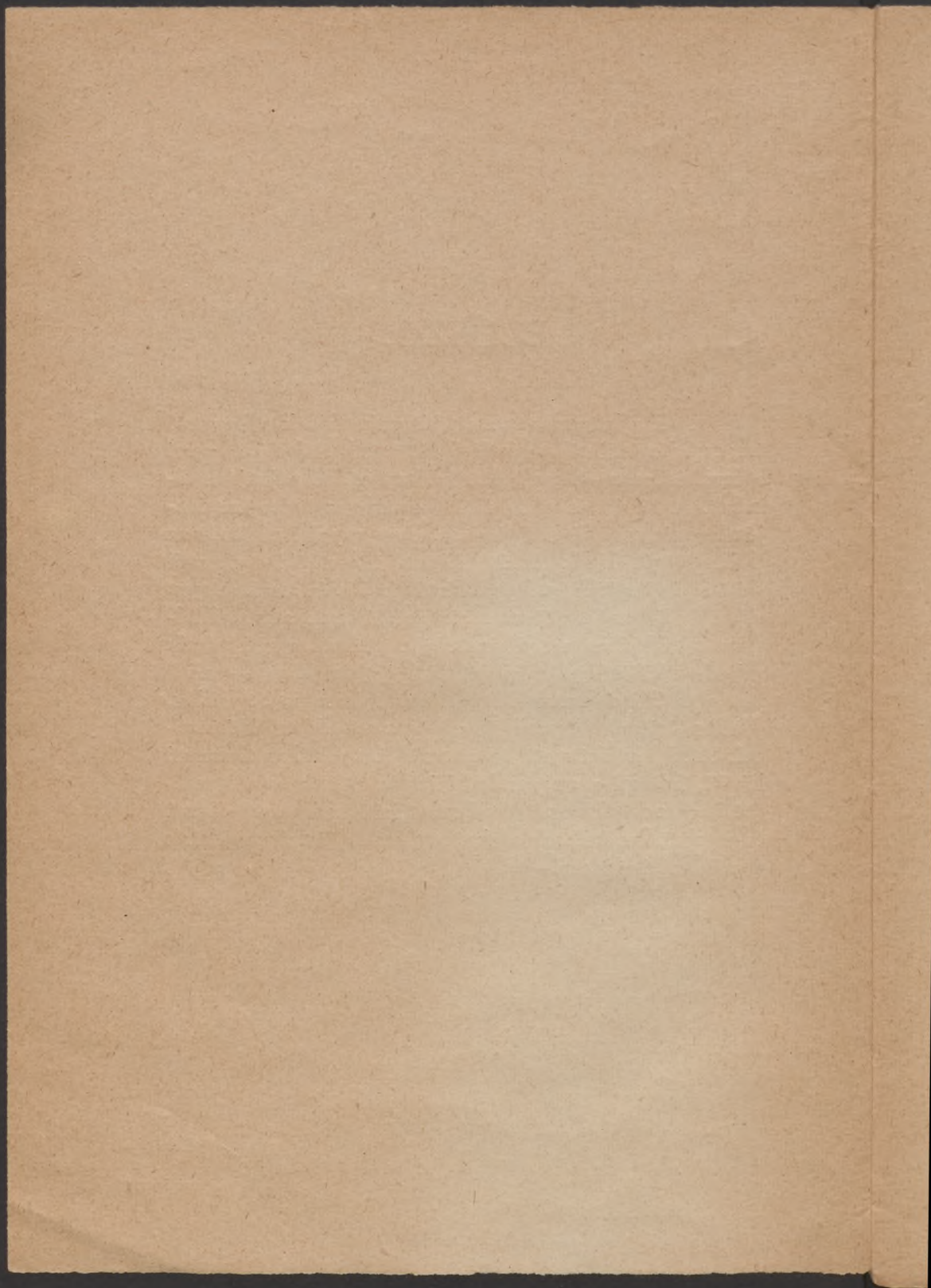
274631

ELŐSZÓ.

Annak a hatalmas szeilemóriásnak, akinek a Teremtő megengedte érni céljainak diadalát, egyik első művét veszi e fordításban az olvasó, amellyel nyilvános pályájára elindult. A vallási és politikai álliberalizmus túltengése idején kívánta ezzel is szolgálni dr. Kuyper politikai téren az Ő Ura ügyét, kinek dicsőségét nem tévesztette szem elől még a legnagyobb megpróbáltatások idején sem. Éppen ebben az évben lesz *ötven* esztendeje, hogy e sorokkal felolvasás alakjában a nyilvánosság elé lépett s ezért érzik rajta — különösen a hozzáfűzött jegyzetekben — *némi régies íz*. Mivel azonban megállapításai ma is helytállók, mert a történelmi igazságot foglalják magukban, időszerűnek láttuk, különösen a jelen válságos politikai viszonyai között, feltárni a magyar kálvinizmus előtt azt az igazságot, hogy nekünk nem szabad szolgálni idegen eszményeket és elveket, hanem csak azokat, amiket az Úr adott nekünk a politikai élet terén.

A fordító.

A kálvinizmus politikai jelentősége.

Még mindig az a nézet uralkodik mindenfelé, hogy mi, nyugati népek s ezek között legelől a mi népünk, a szabadság korlátlan birtokának örvendünk és ennek a szabadságnak zavartalan élvezetét illetőleg a jövőre nézve sem aggodalmaskodhatunk. Nem osztom ezt a véleményt; sőt inkább attól félek, hogy ha polgári szabadságunk elvesztésétől nincs is, de annak korlátozásától tartani mindenesetre van okunk. Szabadságról, nem pedig holmi libertinizmusról beszélek; olyan szabadságra célozok, amilyenről *Winthrop* már 1650-ben egy amerikai népgyűlés előtt a következőket mondta: „nem az a romlott szabadság kell nekünk, amely az embert lealacsonyítja s mindenféle szeszélynek szabad utat enged, semmiféle tekintélyt nem tisztel, semmiféle rendet nem tűr és az igazsággal, valamint az igazságossággal homlokegyenest ellenkezik; nem, a mi szabadságunk igazi, polgári s egyszersmind erkölcsi szabadság legyen, amely nem rombol, hanem alkot, amely éppen a tekintélytől kölcsönzi támaszát s a jogot tiszteli és biztosítja, hogy bátran irányítsuk érzelmeinket, gondolatainkat és cselekedeteinket arra, ami jó, szép, nemes és igazságos. Csak egy ilyen szabadság — kiált föl *Winthrop* — drága zálog nekem, amit minden áron meg kell védelmezni és amely, ha úgy hozza az élet, véráldozatokra is méltó.”) Ennek az igazi szabadságnak zavartalan birtoklását illetőleg pedig éppen nem vagyok nyugodt. Jóllehet senkisem tagadhatja azt, hogy nagy eredményekkel dicsekedhetünk már eddig is. Az egyes

társadalmi osztályok előnye helyezéséről a többi felett ma már nem lehet beszélni; a zsarnoki önkény több eszköze hasznavehetetlenné tétetett, a törvény előtt mindenki egyenlő, a népnek a közügyekben jóval több beleszólása van. És mégis, nem áll-e meg a liberális *Tocqueville* éles kritikája: „A szabadságnak látszólag szilárdan birtokában lévő polgárok, anélkül, hogy észrevennék, évről-évre adnak fel személyes önállóságukból egy-egy újabb részt a kormányzó hatalomnak s ugyanazok az emberek, kik trónokat döntöttek fel s megvetéssel sujtották a föld királyait, ellenállás nélkül meghajolnak egy egyszerű őrnek szeszélyei előtt”.²⁾ Vagy talán tagadható, hogy a központosító állam lassankint olyan hatalmassá lesz, hogy vele szemben minden polgár végül is tehetetlenül áll? Vajjon nem hajolt-e meg minden önálló intézmény, amely a saját körében szuverén jogokat élvezett s az ellenállás számára támaszul szolgált, az egységes, oszthatatlan állam varázsigeje előtt? Régebben a községeknek és a városoknak, a családnak és az egyes társadalmi osztályoknak, az igazságszolgáltatásnak, az egyetemeknek, a különféle testületeknek és céheknek önkormányzati jogaik voltak. És ma? Az állam egymásután annektálta az önálló jogok e területeit; az állam, mely közseégeink számára szabályrendeleteket alkot, városaink számára törvényt hoz, az ajtónkon belép, a birtokunkat kisajátítja, jogunknak alkotója, az egyetemek gondnokait és professzorait szolgálivá teszi és semmiféle testületet nem tűr, csak azt, amely tőle függő viszonyban van és kitalálván az adminisztratív jogszolgáltatást, bíró és vádlott egyaránt, valahányszor polgára panaszt emel ellene. Nagyon helyesen ítélték el egykor az „ancien régime” (régí kormányforma) önkényuralmát, de nem szabad felejtetni azt sem, hogy a nemzeti élet ama része, amely felett az állam egykor uralkodott, úgy viszonylott a ma közigazgatása alá vont területhez, mint egy a tízhez. Vegyük csak az európai államok költségvetését; akkor százazrek, most pedig

milliárdokról van szó. Ma az állam kötelességmulasztásnak és jogai megrövidítésének tekinti, ha valamibe bele nem avatkozik és azt tartják a legkiválóbb miniszternek, aki az ősöktől reánk szállt örökségünkön sasszemeit végigjártatva, nem hagy egy tenyérnyi helyet, hová szolgálatkész hivatalnokainak kezét, törvényeinek és rendeleteinek hatalmát el nem juttatja.

Igaz, hogy azelőtt a különféle testületek nyomták el az egyént és ezért azokat az egyéni szabadság biztosítása érdekében eltörölték. Ennek így kellett történni. Most azonban szabadabb talán az egyén, amikor védtelenül és tehetetlenül áll az állam hatalmas testületével szemben, amely mindenféle közösséget hatalma alá von? Lesz-e mód a védekezésre, ha a modern állam végül is cézárizmussá fajul és a modern imperializmus a „*panem et circenses*” történelmi jelszavát az anyagi jólét oekonomikus elrendezésére változtatva át, mindent megenged magának, mert senki sem áll ellen és nincs is módjában? Jól tudom, hogy ez a veszedelem csak a mi keleti határainkig hatolt s a mi területünket még nem érintette. Ha azonban fordul a kocka, mi lesz akkor? Remélhető, hogy az ősi polgári szellem, régi szabadságában büszkélkedve, ma is pajzs és egyben védelmi fegyver lesz még mindig nekünk, ha a szabadság az élesre fent lándzsákon a maga fővegét lengeti? *Opzoomer* felelhet erre csak, aki még röviddel ezelőtt oly méltán panaszkodott azon, hogy a polgárok közömbössége oly nagyfokú, hogy hideg mosollyal, „a fáradságot nem éri meg” kézlegyintéssel napirendre térnek bizonyos dolgok felett és az eszméért, a jogért, a szabadságért való lelkesedést, ahogy a görögök mondták, akédiával, azaz szibarita nemtörődomséggel feledték el. A jog fogalmának ez az elhalványulása, ez a „laissez aller” (hanyaglás), a polgárságnak ez a politikai tehetetlensége a hatalomban, nagyságban és befolyásban folytonosan gyarapodó államkormányzattal szemben, ez „az őrökszeszélyek előtt való meghajlás” az, ami *Toc-*

quevillet nyugtalanítja. Az állam korlátlan hatalma mellett éppen az ilyen közömbös magatartású polgárok miatt fenyegeti veszély a szabadságot.

Az antirevolucionáris iránynak célja ezért ennek a veszedelemnek megelőzése. És én jól tudom, hogy legalább ennyiben mindenkinek tetszésével találkozok, még ha talán azt az eszközt, amit a cél elérésére választ, az egyik alkalmatlannak, a másik veszedelmesnek, sok pedig teljesen elfogadhatatlannak tartja is. Ezekhez csak egy a kérésem: ne ítéljen senki olyan felett, amit nem ismer s engedje meg nekem, hogy annak szabadságjogaink megmentésére irányuló törekvését röviden vázoljam, mert azt nem ismerheti mindenki.

*

Egy axiómával kezdem, amit úgy lehet körülírni, hogy egy növény életképességének alapja a gyökér, amelyből az kinő. Ezért azután, — úgy gondolkodunk mi — aki nekünk szabadságunk zavartalan birtoklását akarja biztosítani, annak tudni kell, hogy hol van annak a gyökere s meg kell mondani, hogy honnan származik az. Ehhez tehát a történelem ismerete szükséges és ennyiben ez a kérdés, amit tárgyalni kívánok, tisztán tudományos természetű.

Ennek a kérdésnek vizsgálati körét általában ismert tények szabják meg. Nem szükséges bizonyítani azt, hogy Európához viszonyítva sem Ázsiában, sem Afrikában nem lehet szó szabadságról. Azonban Európában sem keresi senki Oroszországban, Törökországban, Spanyolországban vagy Ausztriában a szabadság szülőföldjét. Sőt még Olaszország, a skandináv országok, Németország, Franciaország sem igen jöhet szóba. Viszont aki Angliát, Svájcot és Amerikát, mint a politikai szabadság hazáját magasztalja, az általános helyesléssel találkozok. Ezt a földrajzi meghatározást fedi a kronologikus bizonyítás is. Hiszen a reformáció *után* és a francia forradalom *előtt* majdnem kizárólag csak Angliában, Hollandiában, Svájcban és Amerikában

lehetett szó politikai szabadságról, sőt az 1789-iki forradalom után is ennek a négy országnak területén kívül a szabadságjogoknak azoknál még tágabbkörű kiterjesztésével mind a mai napig hiába kísérleteztek. Elegendő csakunk van tehát arra, hogy megállapítsuk azt, hogy ez a négy nemzet a politikai szabadság iránt magasfokú érzékről tesz tanúbizonyságot. Itt kell tehát keresni a szabadság forrását is.

Mi az oka ennek az öröndetes kivételnek? *Bancroft*, Amerika kiváló történetírója mondja: „az én népem enthousiastikus rajongása a szabadságért, a kálvinizmus iránti rajongásából származik”.³⁾ *Tocqueville* is úgy nyilatkozik, hogy az amerikai szabadság a maga diadalmas harcának védőangyalát, életének forrását s jogának isteni eredetét látja a vallásban.⁴⁾ *Laugel* Ágoston mondja nemrég megjelent „*L'Angleterre politique et sociale*” c. munkájában: „Franciaország doktrínéi a szabadságot egy eszméből vezetik le. Angliában viszont a vallásszabadság volt mindenféle politikai szabadságjog szülőanyja. A Szentírás tette az angol polgárt szabaddá azáltal, hogy a saját tekintélyének vetette alá.”⁵⁾ *Groen van Prinsterer*, úgyis mint történész s egyike kimagasló férfainknak, írta még nemrégiben: „A Szentírás szerinti kálvinista reformációban van mindama áldásnak forrása és biztosítója, amelyből az 1789-iki francia forradalom csak csalfa ígéretet és szájalomra méltó karrikaturát adott.”⁶⁾

Ami viszont a mi országunkat illeti, köztudomású, hogy *Bakhuyzen van den Brink* és *Fruin* Róbert egy véleményen van *Motley*vel és *Da Costával*, a spanyolok ellen vívott szabadságharcunk kálvinista eredetét illetőleg. Szabadságunk forrása tehát a kálvinizmus. Megerősíti ezt a nézetet még az is, hogy a reformáció éppen ebben a négy országban erőteljes kálvinista bélyeget visel magán és Genfet uralja az. Egyformán érvényes ez Svájcra, Angliára, Hollandiára és Amerikára.

Mindez azonban még nem feltétlenül bizonyíték.

Hiszen a *propter hoc* itt is másnak bizonyulhat, mint a *post hoc* és csak akkor erősíti meg feltevésünket, ha tényleg bebizonyul, hogy a kálvinizmus fejlődési folyamatának mind a három változatában: a francia vallásháborúban, az angol forradalomban és az amerikai Egyesült Államok megalapításában ugyanazok a politikai szabadságelvek érvényesültek, melyek birtoklására oly büszkék vagyunk. Lásuk tehát!

Előre bocsátunk azonban két megjegyzést. Az első az, hogy a mi kálvinistáink mostanában sokszor nevezik magukat *antirevolucionárisoknak*; hogyan értendő ez a kifejezés? Azonosítható-e ez a pártpolitikai irány a porosz *Stahl*-féle párttal vagy az egész világra kiterjedő *ultramontán* párttal? Egy tekintetben kétségtelenül. Ha azt kérdezi valaki, hogy az állami élet hitélet nélkül virágozhat-e, feleletünk azokéval azonos. A francia forradalom amaz alapelvével szemben, hogy a *teremtényt emancipálni kell a Teremtő fennhatósága alól*, feltétlenül egy véleményen vagyunk. Ha azonban ezzel valaki arra célozna, hogy ebből a közös elvből mindegyik irányzat egy és ugyanazon közjogi rendszert vezet le, akkor kijelentem, hogy útjaink szétváltak és fenntartom a kálvinista közjog számára azt az önállóságot, mely a kálvinista életet megilleti. Hitvallása alapján Róma önálló politikai rendszert alkotott, amely hierarchiájának természete szerint túlnyomóan *monarchikus* volt s ezt a rendszert módjában állt meg is valósítani. A középkor valamennyi állama a kettős hatalom elmélete szerint volt berendezve. Rómában, ez az elismerés nem tagadható meg tőle, tényleg élt az államjogot újjáteremtő gondolatnak egy csirája. Nem élt azonban a lutheri reformációban, mely jóllehet átalakító hatással volt, de újat nem teremtett. Németországban és a skandináv országokban a reformáció után egyszerűen folytatták a középkor politikai életét, caesaropapizmust honosítván meg a hierarchia helyett, áthelyezvén a római kuria szellemi hatalmát a fejedelmi

jogkörbe. A kálvinizmus ezzel szemben bebizonyította, hogy valóban rendelkezésére áll az az erő, amit a lutheri reformáció nélkülözött és miként Róma, úgy az is a *saját* elvei alapján az állami élet számára önálló rendszert teremtett, amit *monarchikus* alakjában is változatlanul meg lehet ismerni *republikánus* jellegéről. Kálvin megcselekedte azt, amire Luther nem volt képes, nevezetesen nemzetiségeket hozott létre. A mi Uniónk, Anglia „dicsőséges forradalma”, Skócia a kovenanttal, végül Amerika az északi államok szövetségével, az ő szellemének alapításai. Értsenek meg jól. Tudom, hogy a római egyház szükség esetén mindenféle államformához tud alkalmazkodni; tudom, hogy már a reformáció előtt tiszteletben tartották ezekben az országokban a nemzet szabadságát, sőt tudom, hogy tudós jezsuiták is lelkesedéssel nyilvánítottak demokratikus gondolatokat. Itt azonban, ahol nem abnormális jelenségekről, hanem magáról az alapelvről van szó, Róma alapgondolatát nem jellemezhetem másként, mint szigorúan monarchikusnak. Ezzel szemben Kálvin határozott kijelentése így hangzik: „*Kijelentem, hogy a köztársasági kormányforma, legyen az bár tisztára arisztokratikus jellegű vagy legyen az arisztokratikus és demokratikus elemek vegyülete, nekem felettébb tetszik*”; oly meggyőződés, melyet nem az emberi kiválóság gondolatából, sőt éppen ellenkezőleg, a bűnről alkotott mélységes gondolataiból merít. Mert ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „*az ember bűnös természete az oka annak, hogy biztosabb és jobb egyidejűleg többet állítani a kormányrúd mellé, hogy egyik a másikat visszatartsa ott, ahol a bűnös uralomvágy önkényre tájulna*“.⁷⁾

Magától értetődik, hogy ez nem zárja ki az *alkotmányos monarchia* eszméjét és éppen ez az, ami bár a nagy Stahl küzdelmeink osztályosává teszi is, de egyidejűleg mégis elválaszt bennünket tőle. Stahl az antirevolucionér elveknek az újabb időkben minden kétséget kizárólag leg-

kiválóbb harcosa; nincs senki, aki a modern államjogban használható és elvetendő elemeket nála nagyobb határozottsággal és ügyesebb taktikával különítette volna el; ő is egy olyan monarchikus kormányforma követője, amely alkotmányos alapon áll. Aki azonban azt hinné, hogy Hollandia antirevolucionérjeinek nincs más dolga, mint Stahl szolgálilag követni, önállóságunk ellen vétkeznék. Alkotmányos monarchiát kíván ő is és vele mi is. Míg azonban ő olyan *monarchiákért* lelkesül, mely egyidejűleg alkotmányos is, addig a mi célunk az olyan *alkotmány*, amely monarchikus. Stahl a monarchia eszméjéből kiindulva jut el az alkotmányhoz; mi az alkotmány eszméjéből a monarchiához. Míg ő *Luther* követője marad, addig mi kálvinisták vagyunk s ennek következtében más államjogi elmélet hívei. Kellő elővigyázat nélkül meggondolatlan és felületese eljárás lenne az ő elveit rászabni a mi körülményeinkre. *Stahl* maga is elismeri ezt, amikor a lutherizmust a monarchikus loyaltás szempontjából a legerősebb fundamentumnak tartja, míg a kálvinizmusról úgy nyilatkozik, hogy „az a köztársasági kormányformához vezet és a törvényes rend elvét a személyi tekintély elvével és a hozzáfűződő kötelekkel szemben előnyben részesíti”.⁸⁾ Bennünket tehát nem lehet *Stahl* elvei alapján megítélni. Az udvar és az arisztokrácia körei, akik inkább a *réveil*, mint a *kálvinizmus* nyomán lettek hívökké, Stahl örökérvényű elveivel együtt könnyen érthető okokból átvehették annak éppen nem református vagy hollandus formáit is, *Groen van Prinsterer* azonban kezdettől fogva jó hazafi és a népnek kiváló barátja volt ahhoz, hogy a mi puritán és kálvinista népünket ne a maga, szellemi tartalma szerint becsülje. Éppen annak köszönhetette legyőzhetetlen erejét olyan vele szellemi rokonságban levő egyénekkel szemben is, mint *Van Zuylen*. Ha valaki azután azt kérdi, vajjon a mi kálvinista népünk nagy elvi különbségek szigorú fenntartása mellett kit ajándékoz meg szimpatiajával, akkor

úgy látjuk, hogy sem az ultramontánokat, sem a konzervatívokat, sem nem a doktrinér liberálisokat, hanem azokat, akik a népjogokat még jobban kívánják kiterjeszteni. Népünk szíve — és én úgy vélem, ismerem azt — sohasem a hátvédnél volt, hanem mindig a zászlótartó mellett, aki a szabadságért, a népnek előhaladásáért és a jogért szállt síkra.

A másik, rövidebb megjegyzésem pedig a következő. Hogy minden félreértésnek elejét vegyem, nagyon nyomatékosan hangsúlyozom azt, hogy, nézetem szerint, nem a francia forradalom, hanem inkább a mi politikai szabadságunk származott a kálvinizmus szelleméből. Hiszen máskülönben nem lévén ellenvetés, minden bizonyítástól eltekinthetnék. Eléggé hangosan bizonyítgatják azt, hogy a mai forradalmak a kálvinizmus elveivel szoros viszonyban vannak. A katolikus történetírók előszeretettel nevezik *Kálvint* a francia forradalom szellemi apjának. A reformáció következményei — mondja *Alzog*, a freiburgi katolikus egyetem tanára — csak akkor váltak világossá, amikor vallási térről politikai térre csaptak át. A francia forradalom és a reformáció alapjában véve egy és ugyanaz.⁹⁾ És hogy a liberális táborban épp oly komolyan számolnak a reformációban adott tényezővel, eléggé kiteszik *Cousin* ismeretes mondatából: „A 16-ik század a filozófiai forradalom kezdete; a 17-ik pedig népszerűsíti és terjeszti azt”.¹⁰⁾ Stahl így válaszol erre: „Belső lényegük szerint a puritánizmus és a forradalom nincsenek egymással rokonságban, hanem ellenlábasok”. Miért? Hiszen mindketőnek a szabadság a végcélja. Kétségtelen; csak hogy elütő talajból táplálkoznak. A „*bölcséleti elvből fakadó szabadság*” az encyklopédisták jelszava, míg a „*hitből származó szabadság*” a reformáció varázsigéje. S éppen azt állítjuk mi, hogy a szabadságot valóra váltani a forradalom nem tudta, hanem csak a reformáció. Figyeljünk csak a tényekre. Spanyolországban, Ausztriában és Franciaországban kiír-

tották a reformációt, viszont táplálták a forradalmi lelki-
letet s milyen csenevész lett a politikai szabadság. Sváj-
cban és Hollandiában, ahol a reformáció után a forradalom
is dolgozott, a szabadság belső energiája inkább gyengült,
mint erősödött. Anglia viszont, amely csak a reformáció-
nak engedett tért, viszont az 1789-i forradalomnak nem, még
ma is Európa népeinek vezetője ott, ahol a vallásüldözés
és a politikai elnyomatás ellen folyik a harc.

Történelmi okfejtésünk nyomán a kálvinizmus fejlő-
dési fázisait fordított sorrendben veszem. Amerikával kez-
dem, aztán térek át Angliára és a francia vallásháborúkon
át *Bézától Kálvinig* vezetem vissza mondanivalóim fonalát.

I.

Amerikával kezdem, mert aki az amerikai szabadság-
jogokat említeni merészezi, az bizonyára nem esik a reak-
ció gyanújába. Nem mintha az amerikai állapotokat töké-
letesnek és hiba nélkülinek tartanám. Ellenkezőleg, a ki-
kötvárosok yankee-szellemé és a pénzfejedelmek ellen
nagyon komoly kifogásaim vannak. Csakhogy, aki ítélni
akar, ne ítéljen igazságtalanul és ne felejtse el, hogy Ame-
rika még nagyon fiatal; azonkívül sokkal jobban, mint bár-
melyik más nemzet, volt kénytelen más népek romlott ele-
meit magába felszívni, valamint területének nagysága miatt
(majdnem akkora, mint Oroszország, Németország és
Franciaország együttvéve) nemzeti karakterét az elfajulás
veszedelme jobban fenyegette. Elég az hozzá, hogy min-
denki egyetért abban, hogy az amerikai Egyesült Államok-
ban olyan szabadságjogok léteznek, melyekért Európában
még harc folyik. A lelkiismeret, az ipar és kereskedelem
teljesen szabad, a közügyekben a polgárok szabadon részt-
vehetnek, megvan a gyülekezési- és sajtószabadság a val-
lás és a gondolat szabadságát nem korlátozza semmi;
amelyhez még a mindenben felelős kormányzat, az ala-
acsony létszámú hadsereg, a kevéssé terhes adózási viszo-

nyok járulnak. A törvénykezési eljárás gyors és olcsó. A társadalmi osztályok egyikét sem részesítik előnyben. A törvény előtt mindenki fenntartás nélkül egyenlő. Nincs semmi kétség tehát afelől, hogy a modern szabadságjogok Amerikában a legcsekélyebb korlátozástól sem függve virágoznak. Talán olykor Amerikában a túlsok szabadság, de semmi esetre sem annak megszükitése miatt lehetne panaszkodni. Annak a kérdésnek eldöntését illetőleg viszont, hogy ennek a széleskörű politikai szabadságnak eredete a francia forradalom eszmevilágában vagy pedig a genfi reformációban keresendő-e, azt kell vizsgálat tárgyává tenni, hogy milyen magatartást tanúsított az amerikai Unio a tizenharmadik század végén a forradalmi Franciaországgal szemben. Ha az idő tájt Franciaország iránt leplezetlen szimpátiával viseltetett és a nemzeti konvent vívmányait sietett átvenni, akkor a kálvinizmus javára a per elveszett. Ha azonban az tűnik ki, hogy az Unio kormánya a nemzet színe-java által támogatva és biztos tudatában annak, amit cselekszik, a Mirabeauk Franciaországától undorodva fordult el, akkor a szabad Amerika és az 1789-iki Franciaország közti affiliációról beszélni nem lehet.

E kérdés előtt állva, kész vagyok a köztudatban élő felfogásnak, amely az amerikai és a francia forradalomban ugyanazon törzs ikerhajtásait látja, a legmesszebbmenő engedményeket tenni. Nem tagadható, hogy látszat szerint szerves kapcsolat volt a new-yorki csöcselék és a francia proletáriátus kívánságai között. Azt is megengedem, hogy az amerikai sajtó egyideig épp olyan fellengzőleg szóno-
kolt, üres szavakat, elvont fogalmakat és általános szöve-
mokat dobálva, mint a francia pamflettisták. Sőt elismerem azt is, hogy egy ízben tényleg az a veszedelem fenyegetett, hogy a hegyipárt jacobinizmusa átcsap Charleston és Baltimore klubjaiba. A francia forradalom szelét kétség-
telenül érezték az éppen akkor alapított Unioban. Azon-
ban mit bizonyít ez? Elfelejtették volna talán az angolok

elleni szabadságharcban a Franciaország részéről nyújtott segílyt? Elveszthette volna talán *Lafayette* neve már mágiikus hatását? Talán nem önként érthető-e, hogy a kálvinista szabadság és a francia frázis között levő különbséget az első szempillantásra nem értették meg?

Ha mindezt elismerem is, bizonyításom nem gyengül, sőt inkább erősödik. Hiszen, ha kimutathatom, hogy Amerika, Franciaországgal való szoros kapcsolata dacára, Anglia vonakodásával szemben, hogy a megkötött békét végrehajtsa és annak a csábításnak dacára, amely a francia kormány republikánus formájában rejtett, teljes határozottsággal, nyíltan és öntudatos harc után Franciaországot cserben hagyta, hogy Anglia barátságát keresse, akkor az a lehetőség, hogy az amerikai szabadságjogokat a francia forradalomból vezessük le, rögtön megszűnik.

A szövetséges kormány pedig ezt cselekedte és Washington és Hamiltont franciaellenes politikájában, *Jeffersonnal*, a francia érzelmű néptribunnal és annak a rabszolga államokból való követőivel szemben a nemzet színe-java erélyesen és határozottan támogatta. Aligha kell különösebben hangsúlyozni, hogy Új-Anglia, vagyis az északi és nem a déli államok alkották magvát az amerikai Egyesült Államoknak. A déli államokat arisztokratikus jellegük és a berendezésükben szereplő rabszolgaelem miatt sohasem, még ma sem tudta az Unio tösgyökeres népe magába olvasztani. A tulajdonképeni Unioval szemben kezdetől fogva igen erős ellentétben álltak, más politikát követtek és más szellemi légkörben éltek. Ez a politikai antagonizmus éppen annál a kérdésnél, mely minket foglalkoztat, pattant ki első ízben, amikor 1793-ban a déli államok Jefferson vezetése alatt a francia forradalmárok pártjára álltak és a tulajdonképeni Unio, Washingtonnal az élén, késhegyre menő politikai harcot indított, hogy *Jefferson*t francia szimpáthiáival együtt megsemmisítse. A küzdelem elkeseredetten folyt. A forradalom apostolai, *Genet* és

Adet, Párisból Charlestonba jöttek, hogy szítsák a viszály tüzét. *Washington* így ír róla: „Röviden szólva, amennyire visszaemlékezhetek, még sohasem éltem át olyan krízist, amiben minden olyan kiméletlenül kockán forgott”.¹¹⁾ Anglia és Franciaország háborút viseltek egymás ellen. Franciaország lelkesedett a forradalomért, míg Anglia ellensége volt annak. Ebben a kérdésben kellett az Uniónak is döntenie. Látták, hogy a harc elvekért folyik. Melyiket válasszák? Nagy-Britannia *történelmi* kormányformáját vagy Páris *forradalmi* kormányát? Így állt a kérdés. *Hamilton*, *Jefferson* tanusága szerint, leplezetlenül válaszolt is erre: „ami az angol alkotmányt illeti, adminisztrációjának minden romlottsága mellett is, a legtökéletesebb kormányforma”.¹²⁾ Az Unió kormánya — írja *Holst* strassburgi tanár a minap megjelent tanulmányában — belátta, hogy a Páris részéről hirdetett elvont, üres fogalmak hasznavehetetlenek. Ők ellenben a maguk politikáját „a valódi viszonyokra, nem pedig elvont fogalmakra építették és tudták, hogy az emberekkel nem úgy kell számolni, mint holt egységekkel vagy logikai fogalmakkal”.¹³⁾ Erről meggyőződve, erélyesen fogtak a munkához; *Jayt* Londonba küldték, hogy Angliával a békét biztosítsák;¹⁴⁾ a párisi szövetségnek háttal fordítottak; sőt a szövetség kormánya fenntartotta álláspontját akkor is, amikor Franciaország a diplomáciai érintkezést megszakította és nem hátrált akkor sem, amikor Párisból azt merték írni, hogy „Franciaország dicsőségének felemelő tudatában lealacsonyítaná magát, ha tovább is összeköttetésben maradna egy olyan állammal, mely Angliának kegyét keresi és korábbi elnyomója előtt megalázza magát”.¹⁵⁾

Jóváhagyta ezt a politikát a nép is, ahogyan ez ki is tűnik Amerikában mindig az elnökválasztás alkalmával. A választás 1796-ban esett. *Adams* és *Jefferson* álltak szemben egymással. *Jefferson* jelöltsége a franciapárti déli államok diadalát, míg *Adams* neve a kormány politikájá-

nak jóváhagyását, vagyis a Franciaországgal való szakítást jelentette; és íme, *Adams* győzött; az idegen elemnek hátrálni kellett, a nép színe-java a francia forradalom ellen foglalt állást és hogy különösen Új-Anglia, az Unio szíve, egész határozottsággal állt *Washington* mellé, eléggé kitűnik abból, amit *Dwight Wollcott*nak írt: „A Nagy-Britanniával való háborút a mi új-angliai népünk nem tűrné. A lakosság kilencvenkilenc százaléka inkább azonnal elszakadna az Uniotól”.¹⁶⁾

Arra a kérdésre, hogy netalán a rousseaui irodalom szolgál az 1789. márciusi amerikai alkotmány forrásául, így válaszol *Holst*: „Ostobaság lenne azt állítani, hogy a *Rousseau*-féle iratok hatottak Amerika fejlődésére és úgy tetszik nekem, hogy mindenki magáévá teszi ezt a megállapítást, ha egyfelől azt hallja, hogy abban a bizottságban, melyet ez alkotmány tervezetének összeállításával bíztak meg, *Franklin* egy kritikus pillanatban felállott és azt a javaslatot tette, hogy mielőtt tovább mennének, a Legfőbb Bölcseségtől imában kérjenek világosságot, mert ő nem lát más kivezető utat; másfelől pedig azt, hogy az 1797-iki kongresszuson a rabszolgakérdés felett nem csupán általános választás, hanem kifejezetten szentírászerű érvekkel vitáztak és magáról az Unio alaptörvényéről Amerika legelterjedtebb folyóiratában azt olvassuk: „Ez az alkotmány nem csupán az értelem és az ész terméke, sőt inkább az isteni gondviselés jegyét viseli magán. Istennek megmentő ajándéka volt ez a fenyegetett és szorongatott Uniónak”.¹⁷⁾

Ha valaki pedig még kétségeskedik és azt a gondolatot veti fel, hogy talán az angolok elleni szabadságharc voltaképpen, mint az encyklopedisták munkájának korán érett gyümölcse, a Bastille ostromának előjátéka volt, ezzel szemben talán elegendő, ha *Burke* nevét említem, ezt a kiváló antirevolucionér politikust, aki ékesszólóan védte az amerikai felkelést, de még inkább utalhatok, hogy magát Amerikát juttassam szohoz, arra, amit *Greene* ír, a gyar-

matosoknak az anyaországához való ragaszkodásáról. „Szeretik Angliát — írja — egy olyan gyermek szeretetével, akit a szülői házból elűztek s mihelyt a keserűség első percei elmúlnak, inkább önmagát vádolva, mint bosszúvágytól eltelve gondol vissza az apai házra. Leghőbb vágyuk volt egy angliai út, mert aki ott járt, hírnevet nyert ezzel. Büszkék voltak Anglia történelmére, irodalmára és annak nagy embereire. Az angol mindig szívesen látott vendég volt náluk. Minden ajtó nyitva állt előtte. Nem volt olyan kör, mely örömmel ne nyílt volna meg számára”.¹⁸⁾ Nem; az amerikai felkelés épp oly kevésbé célozta mindennek felforgatását a francia forradalom szellemében, mint a mienk Spanyolország ellen vagy, mint Angliának „dicsőséges forradalma”. Az amerikai szabadságharc nem rombolt le semmit és semmiféle újabb renddel nem cserélték fel a régi uralmat. Minden maradt a régiben, csupán a kongresszus foglalta el a királyi helytartó helyét. Az amerikai felkelés nem szakította el a Teremtővel való közösséget, sőt inkább az ő segítségére támaszkodva vitték véghez azt. „Az isteni könyörületesség iránti hálától indítatva — írják a new-yorki alaptörvényben — erősítjük meg mi, New-York polgárai, ezt az alkotmányt”.¹⁹⁾

Csak még egy kibúvó marad hátra. Amiként Holst teszi, mondhatnák egyesek azt, hogy a francia forradalom ugyan nem hatott átalakítólag Amerikára, de, ami még rosszabb, hogy már akkor, amikor Új-Anglia gyarmatait alapították, ott lappangott ebben a hitetlenség csirája. Ennek ellenkezőjéről tesz azonban tanúbizonyságot egyrészt az a keresztyén karakter, amely az amerikai népállam jellemző sajátossága, másrészt az amerikai Egyesült Államok mindenképen kifogástalan alapító okmánya.

Sokkal határozottabb keresztyén bélyeget visel magán még ma is az Unio népe, mint bármely más nemzet e földön. Ez a tény nem tagadható le. Nagyon kevés kivétellel az Egyesült Államok lakosságának nem csupán alsóbb-

rendű és polgári osztálya, hanem tudósainak és államférfiainak széles köre is határozottan hívó, olyan értelemben keresztyén, amit nálunk orthodoxnak neveznek és ilyen annak dacára, hogy míg Európában a keresztyénség majdnem semmibe sem, addig Amerikában ezrekbe kerül. Egyetlenegy templomi ülőhelyért 1500 dollárt is fizetnek.²⁰⁾ Olyan erős és hatalmas az orthodoxia a szabad Amerikában, hogy a kivándorlók nagyobb része, mely hitetlenül és az egyháztól elfordulva ér kikötőibe, gyakran igen rövid idő alatt magáévá teszi Amerika természetfeletti világnézetét. Vagyis éppen ellenkezőleg történik, mint Európában. Míg itt minden annak látszatát kelti, hogy a hitet fel kell áldozni a népek szabadságáért, addig ott éppen a kálvinizmus az, amely általános meggyőződés szerint a legbiztosabb kezességet nyújt ennek a szabadságnak tartós birtoklásáért.²¹⁾ Nagyon tévednének azok, akik *Cavour* elve szerint ítélnék meg az állam és az egyház szétválasztását Amerikában. Ha ennek végrehajtása sokkal következetesebb is ott, mint Európában, de más elv szolgál kiindulópontul; nem az a vágy vezérli őket, hogy az egyháztól megszabaduljanak, hanem annak megfontolása, hogy az egyház jóléte és a keresztyénség virágzása követeli meg ezt a szabadságot és az önálló pozíciót.²²⁾ Ez a szétválasztás nem szolgál akadályul arra, hogy a kongresszus üléseit, a politikai gyűléseket és meetingeket ne imával nyissák meg, hogy a vasárnap megszentelését szigorúan ne vegyék, hogy az imapokat ne a washingtoni kormány rendelje el és a magasságos Istenről az állami élet minden fontosabb kérdésében azzal a tisztelettel és alázattal ne szóljanak, amely a Teremtővel szemben a teremtményhez illik.²³⁾ Épp úgy téved az is, aki az amerikai köziskola (communa-school) rendszert azonosítaná a semleges iskoláról alkotott felfogásunkkal. Aki végigolvassa azt a terjedelmes jelentést, amit *Fraser dr.* adott le az angol parlamentnek, azt a kétős tényt konstatálja, hogy egyrészt az amerikai elemi

iskola bibliás iskola, másrészt mióta az ír lakosság az ellen, hogy az iskolába bevigyék az Írást, tiltakozott, azóta a commun-school rendszer bukásáról beszélnek.²⁴⁾ „Állami iskola Biblia nélkül” Amerikában egyszerűen nem képzelhető el. Ide vonatkozólag a keresztyénség nagyon is erős hatalommal bír. A világ legszabadabb országáról ilyen valomást tesz az a férfiú, aki azt ismerte: „A családi erények sokkal szigorúbbak, mint Európában és a keresztyénség akadálytalanul és mindenkinek beleegyező akaratával uralkodik”.

A korlátlan politikai szabadság, a szigorú erkölcs és a hívő keresztyénség e hármassága kifejezetten utal az Unio puritán eredetére, a zarándok atyák legyőzhetetlen szellemére és *Kálvin* szellemének örökségére. Ami megérthető, mert Új-Anglia teljesen rányomta bélyegét az Uniora és Új-Anglia valamennyi államát a református hit vértanúi alapították. *Robinson* követői saját bevallásuk szerint nem azért vonultak Rhode Islandba, hogy egy mintaállamot alapítsanak, hanem hogy egy olyan darab földet találjanak, hol Istent szívük sugallata szerint tisztelhetik.²⁵⁾ Nem lerongyolódott kincskeresők voltak ők, hanem az angol társadalom kifogástalanul művelt tagjai. Nem kóbor csavargók, hanem praktikus érzékű, érett eszű emberek, akiket csak egy elv vezérelt, a „Magasságosnak dicsősége”, egy gondolat lelkesített: „vallásszabadság mindenkinek”. A „Gyöngyvirág”-on*) kötött egyességük felé azt írták: „Mi arra vállalkozunk, hogy egy olyan gyarmatot alapítunk, mely az Isten dicsőségét és a keresztyén hitnek előmenetelét szolgálja”.²⁶⁾ Legrégibb történetírójuk írja: „Vallásszabadságot élvezni volt vadonba jövetelüknek végcélja”. Új-Anglia, *Adams* mélyen átérzett tanúbizonysága szerint, nem kereskedelmi gyarmat, sem nem száműzöttek gyarmata avagy olyan, amelynek kizsákmányolás a célja, ha-

*) A „Mayflower” nevű hajó volt az első, mely a „zarándok atyák”-at az újvilágba vitte. A *ford. megj.*

nem „a szabad lelkiismeret gyarmata”.²⁷⁾ A lelkiismeret eme szabadságában rejlik erejük titka. A puritánus mindenfajta klerikálizmus esküdt ellensége. „A klerikális uralom — mondja találón *Bancroft* — a zsarnokság különféle fajai között a leginkább elviselhetetlen, mert megtöri az energiát, lehüti a lelkesedést, lelohasztja a bátorságot. A puritánizmus ezzel szemben életfakasztó elv, amely mozgékonyaságot, energiát és széles látkört ad; ami pedig a bátorság kérdését illeti: a puritánus és a gyáva fickó született ellenlábások. Aki a Teremtőt féli, az teremtménytől nem fél. „A legjobb imádkozók a legbátrabb csapataim” — írja *Cromwell*, pedig ő volt e század legnagyobb hadvezére.”²⁸⁾

II.

Az amerikai gyarmatok alapítói Nagy-Britannia száműzöttjei voltak, miért is a kálvinizmus fejlődését vizsgáljuk, ha a továbbiakban *Anglia területén* tesszük vizsgálat tárgyává annak történelmi folyamatát.

Magától értetődik, hogy annak itt más formában *kelet* fellépni. Ha Amerikában elvének mívoltát akadálytalanul fejthette is ki, nem tehette ezt a brit szigeteken, ahol történelmi múlttal és tényleg létező állapotokkal kellett számolnia. A kálvinizmus nem valami merev, mozdíthatatlan hatalom, mely elvének végső következményeit már *Kálvin* életében felfedte és éles körvonalakban kibontakoztatta. Ellenkezőleg, olyan elv, mely csak lassankint fejti ki erőit, minden században új gondolatot vet fel színre, minden országban sajátlagos alakot ölt és éppen ebben a szüntelen megújuló formákban rejlik fejlődésének lehetősége. Ebben a folyamatban azután különösen fontos mozzanat a 17. századbeli angol forradalom történelme.

Csak nemrégiben hangzott el az első igazságos ítélet e hirhedtté vált zavarokról. *Guizot* járult ehhez leginkább az ezidőkből származó emlékiratok²⁹⁾ kiadása által. Neki,

Merle d'Aubignénak,³⁰⁾ *Macaulaynak*,³¹⁾ különösen azonban *Weingartennek*³²⁾ érdeme, hogy az independentizmus eme hatalmas szellemi mozgalmát a maga komoly és figyelemre méltó mivoltában tekinthetjük át. Ilyen késői értékelés ne ejtsen senkit ámulatba! Magukat az independenseket legyőzték és védekezésüket nem hallgatták meg. A római katolikus történétírók különösen ellenük voltak. A presbyteriánus egyházak téves beállítás következtében mindig félreismerték őket, míg a lutheránus területeken hiányzott úgy az anyag, mint az érzék ahhoz, hogy ennek az antimonarchális mozgalmnak történelmét megértsék. Nem volt senki, aki magáévá tette volna ügyüket, saját bizonyágtételüket nem fogadták el, Amerikában inkább a történelem csinálására, mint annak írására gondoltak; így történt azután, hogy az independenseket illetőleg olyan ellenséges oldalról származó nézet vert gyökeret, amelyet az egymásután következő történétírók gyanú nélkül vettek át, amit azután csak *Weingarten* vett először bonckés alá és semmisített együttal meg.

Mert, ahogy utólag kitűnik, az independentizmus harcában erről a kettős problémáról volt szó: az egyik, amint már jeleztem is, volt az az alaki probléma, hogy vajjon a kálvinizmus nem csontosodik-e meg vagy pedig a jövő fejlődés szempontjából életeleznek bizonyul-e úgy az egyház, mint az állam területén? A másik, még fontosabb, mely valamennyi szabadságjog gyökerét érintette, volt az, hogy vajjon a lelkiismereti szabadság, amelyet a kálvinizmus zászlajára írt, érvényesülni fog-e vagy pedig elbukik? Hogy mindkét problémára vonatkozólag az angol forradalmi mozgalmaknak milyen jelentősége volt, megmagyarázza a történelem.

Az első kérdésben, hogy a kálvinizmus merev hitrendszer vagy pedig életelev-e, utalok itt *Robinsonra*, erre a mély gondolkodóra és alázatos hívőre, akinek essayi még ma is irodalmi élvezetet nyújtanak és aki, mint az inde-

pendentizmus szellemi atyja, a gyáva renegát *Brownet* úgy értelmi képesség, mint lelki nemesség, valamint éles ítélőképesség dolgában messze fölülmulja. *Robinson* Angliából elmenekülve, először Amsterdamban, majd Leidenben lakott, mint a brownisták gyülekezetének elismert feje. Tőle származik néhány figyelemre méltó megjegyzés, amelyet búcsúzóul intézett az Amerikába induló zarándok atyákhoz és amelyek a kérdés lényegét a még oly bőbeszédű annaleseknél is jobban megvilágítják előttünk. „Testvérek, — így szólt a búcsúzó zarándokokhoz — hogy e földön örülhetek-e még valaha annak, hogy titeket viszontlátlak, csak az Isten tudja, de bármit végzett is Ő felőlünk, azt kötöm csupán szívetekre, hogy reám úgy emlékezzetek, mint aki csak vezetőtök volt a Krisztusban. Ha az Úr más valaki által mutatja meg néktek az életen keresztülvivő utat, kövessétek azt. Mi még nem vagyunk a végcélnál. Az Írásban kincsek vannak, melyeknek ismerete még rejtve van előttünk. A presbyteriánus egyházak minden nyomorúsága abbeli törekvésben rejlik, hogy a reformációt befejezettnek tekintik s nem engednek meg semmi haladást abban a munkában, amit a reformátorok megkezdtek. A lutheránusok megmaradnak *Luther* mellett és sok kálvinista *Kálvin* mellett. Ennek nem szabad megtörténni. Bizonyára égő és fénylő világosság voltak ezek a férfiak a maguk idejében, de mégsem láttak meg *mindent* az isteni igazságokból és ha felkelnének sírjaikból, bizonyára ők lennének az elsők, akik hálásan fogadnák el az Írásból azóta felszínre került igazságokat. Hiszen, amennyire helytelen lenne azt vélni, hogy a reformáció oly rövid idő alatt mindenféle tévelygést megszüntetett, épp oly téves lenne azt hinni, hogy a keresztyén gnosis egy csapásra teljesítette feladatát“.³²) Valljuk be, vajjon nem magasztalhatók-e ezek a nemes és férfias szavak és nem csodálatos-e, hogy egy ilyen embert és ennek szellemi rokonait a legkeserűbb szarkazmussal üldözték és

a legvehemensebb támadással illették szidalmak és gyalázkodások között?

Hogyan magyarázható meg tehát az, hogy az angol presbyteriánusoknak, akik szintén kálvinisták voltak, részük volt ebben a botrányos eljárásban? Hiszen sokan ismerhetik legalább névről *Bunyannak* kiváló mesterművét: nos hát, az ő pompás allegóriája csak halvány megnyilvánulása annak a dúsgazdag szellemi életnek, annak a belső finomságnak és vallásos érzületnek, valamint annak a szent miszticizmusnak, amely ezeknek az independenseknek köréből árad felénk. Hogyan magyarázható meg az a jelenség, hogy a református egyház, mely *Bunyanért* még mindig lelkesül, miszticizmusának melegét még mindig élvezi, majdnem kibékíthetetlen gyűlölettel viseltetett az independentizmus iránt, sőt a „de mortuis nil nisi bene” elvet ezekkel szemben éppen megfordítva alkalmazta? Csak a megcsontcsodás és az életet teremtő elv közti ellentét szolgál itt útmutatásul. Maradiság vagy haladás volt az a vitás kérdés, mely a presbyteriánusok és az independensek között elintézésre várt.

Ismeretes, hogy az angol reformáció *VIII. Henrik* idején csak a papi hatalom jelentéktelen alaki változtatására szorítkozott. Az angol király, nem pedig a római pápa gyakorolta ezidőtől fogva az angol egyház felett a legfőbb papi hatalmat, de az egyház maga körülbelül ugyanaz maradt, ami volt. *Földnélküli János* megalázását bosszulták meg ezzel, de tovább nem mentek. *VI. Eduárd* fiatalon halt meg. *Mária* uralma idején ismét közeledtek Rómához és csak *Erzsébet*, „a leánykirály” töltötte meg a régi, hierarchikus, csupán nemzetivé lett egyházformát református, sőt határozottan kálvini tanokkal. Voltaképen tehát ezt a reformációt felülről intézték s éppen ezért nem talált visszhangra a nép körében. Angolország háromnegyede katolikus maradt. Nem a 16., hanem a 17. század tehát az angol népet átható reformáció kora. A nemzetnek jelentékenyen na-

gyobb része, csak későbbi időkben, skót és holland hatás következtében fordult szívvel és lélekkel a reformáció felé. Hinc illae lachrymae! „Innen van mindaz a nyomorúság, amiben Angliának része volt.” Egyfelől a trón, másfelől a nép részéről megindult reformáció, a 16. és a 17. század reformációja szükségképen jöttek egymással ellentétbe. Különösen a városokban, és Anglia északi részén védekezett a református népelem a püspöki egyház ellen. Ezek kálvinisták voltak s arra törekedtek, hogy az egyházak kormányformája is kálvinista legyen. Genfben, Franciaországban, Hollandiában kialakult ez az egyházi kormányforma, ilyennek kellene lenni az angol egyháznak is. Ime a presbyteriánusok rendszere. A kálvinizmus úgy jelenik meg itt, mint egy megcsontosodott rendszer, amely az egyszer kapott formához van kötve s amelyet más alakban vissza kell utasítani, ebben az alakban viszont el kell fogadni.

Ez ellen foglalt állást *Robinson*, e rendszer ellen küzdött ékesszólásának egész hevével *Milton*, az independentseknek legfőbb törekvése irányult e téves felfogás ellen. És valóban, ebben a küzdelemben maga *Kálvin* volt a fejevertársuk, aki határozottan állást foglalt az ellen, hogy az egyház az egyszer megtalált formához kösse magát. A kálvini reformációnak jövőjét mentették meg ezáltal. Ebben a tekintetben az angol nép szíve szerint beszéltek, amely a francia egyház kormányformájával nem tudott megbékülni. A történelem nekik adott igazat; mert még mindig van ugyan egy „presbyteri egyház” Angliában, de jelentéktelen csoportokra szakadozva, gyenge benső erővel bír, alig vegetál és kicsiny. Nem volt angol eredetű s angol talajon francia formában nem tudott fejlődni.³⁴⁾

Az independentsek belátták ezt. A kálvinizmust sutba dobni nem volt szándékuk. Sőt — a praedestináció központi dogmájához való lelkes ragaszkodásukban felülhaladták még a presbyteriánusokat is; hanem Anglia számára azért egy önálló egyházformát kívántak s azt, hogy e forma egy-

úttal a kálvinizmusból fejlődött legyen. Követelték tehát: az egyház és az állam szétválasztását, egyes gyülekezetek önkormányzatát, zsinati rendszerben való szabad és nem kényszerű társulást; az egyháztagok szavazati jogát és az egyházi gyűlések nyilvános jellegét,³⁵⁾ majdnem ugyanazt a rendszert tehát, amely ma már mindenfelé, Skóciában és Amerikában, Franciaországban és Svájcban, sőt még, tegyük hozzá, nálunk is tért nyer. A presbyteriánusok elvesztették a játszmát, *Milton* fellépte után jelentéktelenre olvadt számuk s ma, két évszázadig tartó mesterségesen fenntartott élet után életerük majdnem teljesen kiapadt. Megbosszulták azonban magukat. Amikor a történetíró, *Hornius*, Leidenből Londonba érkezett, a presbyteriánusok a legképtelenebb közléseket adták le nekik az independensek mozgalmáról. *Hornius* ezeket hitelesnek fogadta el és közreadta „De statu ecclesiae Britannicae hodierno“ c. könyvében.³⁶⁾ Ebből a könyvből merített *Böhme*, követte őt *Tzschirner*, másolta utána *Stäudlin*, sőt maga *Arnold* és *Schrökh* is úgy vélekedtek, hogy e kalandos meséket elfogadhatják, úgy hogy még ma is kimutathatók azok a nyomok, amelyeken át a rosszakarát utat és módot talált arra, hogy a kálvinizmus egyik legszebb fejlődési formáját megbélyegezze.³⁷⁾

Fontosabb volt az a másik kérdés, amely körül az independensek küzdelmében a harc folyt: hogy vajjon a kálvinizmus programjában a lelkiismereti szabadság holt betű marad-e vagy sem? Az inkvizíció nem tűrt meg semmi, még oly csekély eltérést sem Róma tanától. Ezzel szemben *Kálvinnak* amaz, az Institúciójában tett nyilatkozata, „ha a keresztyénség főigazságait magukénak fogadják el“,³⁸⁾ némi eltérést tűrni kell, egy magasztos elvnek első megnyilatkozása volt, amely azonban, amint *Servet* kivégzéséből látható, még akkor csirájában szunnyadt. Németországban a lelkiismeret szabadságának kérdését a „cujus regio, ejus religio“³⁹⁾ által levették a napirendről. Franciaország-

ban sem érvényesült a maga tisztaságában. Másutt csak megbecstelenítették ezt az elvet és őseink érdeméül kell betudni, hogy a hét tartomány Unioja a lelkiismeret szabadsága dolgában még a legmesszebbmenő előzékenységet tanúsította. *Robinson*, Londonból számüzve, Amsterdam-ban talált menedéket; a zsidók, Portugáliából és Spanyolországból kiüzve, Hollandia fővárosában nyertek elhelyezést; sőt, hacsak magán isteni tisztelet formájában is, de szabad vallásgyakorlattal bírtak a különböző szekták is. Megjegyzendő azonban, hogy ez inkább csak a gyakorlatban volt így, mint elméletben. A holland törvényhozás sem volt éppen gyengéd a római katolikus egyházzal szemben. Az államegyház volt az uralkodó egyház. Ha a másvallásuakkal szemben türelmet gyakoroltak is, a lelkiismeret szabadságának elve a maga tisztaságában nem érvényesült teljesen. Angliában viszont még rosszabb volt a helyzet, ahol a püspöki egyház felvirágzását az ország becsületbeli ügyének tekintették, ahol a Towerbe egyszer katolikuskokat, másszor presbyteriánusokat zártak s megtörtént, hogy Genfnek és Rómának neveltjei összekerültek a vérpadon. Ezreket még el lehetett nyomni, de amikor az ezrek milliókra szaporodtak, sőt nemsokára a népesség felére emelkedett számuk, magától kiesett a korbács a kínzó kezéből.

Ezáltal derült fel a lelkiismeret kérdésében egy újabb korszak hajnala. Egészen váratlanul ugyanis a következő gyakorlati kérdés merült fel: mi a ti elvetek követelménye, ha nemcsak száműzöttek keresnek oltalmat vagy a kisebb szekták türelmet, hanem a nemzet fele veti meg a ti államegyházatokat? A presbyteriánusoknak erre adott felelete nem volt kielégítő, sőt ellenkezőleg még nagyobb elkeseredést keltett s lett ezáltal Károly király halálának is szülőanyja. Válaszuk ugyanis ez volt: „hagyjatok fel a püspöki egyházzal és tegyétek a mi egyházunkat államegyházzá, ahogy Skóciában, Hollandiában és Genfben van”. Érezheti mindenki, hogy ez csak a probléma megoldásának elődázá-

sát jelentette, mert akkor viszont a nemzet episkopális részét érte volna sérelem és a lelkiismereti szabadságtól épp oly messze maradtak volna, mint eddig. Éppenséggel nem a presbyteriánusok, hanem fanatikus ellenfeleik, az independentsek találták meg a megoldást nyújtó feleletet. Jelszavuk volt: „az egyház és az állam szétválasztása” és ebből kifolyólag „korlátlan szabadság arra, hogy Istennek benső meggyőződés szerint lehessen szolgálni”. A *Barebone*-parlamentet sok minden rosszal vádolták, de mit szólnunk arról a nyilatkozatról, amit aktáiban olvasunk: „Ami a vallás igazságát és erejét illeti, miután az az Isten és a lélek közötti benső ügy, véleményünk szerint a vallás világában kényszerítő erő nincs”.⁴⁰⁾ „Lelkiismereti szabadságot mindenkinek, aki Krisztusban hisz, kivétel nélkül!” — hangoztatták már akkor a yorkshirei parasztok.⁴¹⁾ Milton csak a katolikusokat zárja ki ebből egy külföldi fejedelemhez való viszonyuk miatt. Sőt *Godwin* még messzebb ment, amikor korlátlan lelkiismereti szabadságot követelt „mindenféle szektának, úgy a mohamedánoknak, mint a zsidóknak és a katolikusoknak”.⁴²⁾ „Az Úrnak akarata és parancsa az,” — olvassuk a „*The Compassionate Samaritan*”-ban, („Irgalmas Samaritánus”) — „hogy Krisztus eljövetele után minden nemzet minden egyes tagjának teljes lelkiismereti és vallási szabadság engedtesse”, a keresztyéneknek és a zsidóknak épp úgy, mint a mohamedánoknak és a pogányoknak.⁴³⁾ És ha valaki ismerni kívánja azokat az okokat, amelyből e kívánság eredt, ne gondolja azt, hogy, mint a francia forradalomban vagy a mi doktrinérjainknál található, az államnak a valláshoz semmi köze sincs; sőt inkább úgy találjuk, hogy a vallás érdekeiben s az attól való aggodalomban, hogy vélkeznek, keresendő az az ok, amely őket a korlátlan szabadság elve előtt meghódolni készíti. *The Liberty of Conscience asserted c.* alatt, ismeretlen szerző tollából, aki magát az Istenországa barátjának nevezi, 1649-ben megjelent röpiratban olvassuk:

„aki a vallás kérdésében lelkiismeretével ellentétben cselekszik, halálos bünt követ el. Aki tehát erre akár csellel, akár erőhatalom által kényszeríteni akar valakit, az vétkezik. A vallásüldözés — így folytatja — szellemi gyilkosság, a lélek megölése, bosszúállás egyenesen Isten ellen s a bűnök legrettenetesebbike”.⁴⁴) Mi egyebet tett a francia forradalom, mint azt, hogy a kálvinista törzs természetét ráakasztotta a maga fájára, csak az erkölcsi indítékokat változtatta át arra, hogy mindenféle hit elvetendő. Én nem védem az independenseket; a harc hevében gyakran megtörttek maguk között „*Leveller*”-eket és a körükből származó röpiratokban *Leveller*-elméletek belekeverése által többször megcsúfolták eszményeiket; a szorongattatások közepette előfordult, hogy közülük a legfanatikusabbak a rajongó spirituálista irányhoz csatlakoztak, ami az államra nézve veszedelmessé vált; sőt, a körükből kikerült quakerk balszárnya olyan radikális iránynak esett áldozatul, amely a hit és az élet összes gyakorlati követelményeinek kigúnyolásával a társadalmat és a keresztyénséget felfordulással fenyegette; magának *Cromwellnek* az az eszméje, hogy a „szentek”-ből alakít parlamentet, megbocshatatlan politikai tévedés volt. Ezzel szemben viszont az áll, hogy a közbiztonság Angliában sohasem volt nagyobb, mint az ő hatalmuk idején, hogy *Cromwell* hadserege majdnem egyedülálló példája egy olyan hadseregnek, amelyben nem káromkodtak, hanem imádkoztak, ahol nem vettek el senkitől semmit, hanem inkább adtak, ahol a női erényt tiszteletben tartották és a magukról megfélemlítőket vesszőfutással büntették, amely seregnek vallásos jellege mögött nem leselkedett a harácsolás vagy a testi kívánságok rossz szelleme, hogy meggyőződésük tisztaságát gyanuba keverje; — komolyan nézve e dolgokat, nincs senki, aki be nem látná, hogy fanatikus társaik túlzásai miatt a szabadság legfenségebb eszményéért vívott férfias küzdelmüket nem szabad lekicsinyelni. Meg lehet valamit bocsá-

tani azoknak a vitéz hősöknek, akik a lelkiismereti szabadság legmélységesebb gondolatait és legmesszebbmenő következményeit legelőször vették fontolóra és vallották is egyben.

Magától értetődik, hogy ennek következtében a közjogi nézeteknek is át kellett alakulni. Megmaradt ugyan a theokrácia eszméje, de egészen más alakban jelentkezett. Nem az államban levő egyházzal volt ezután szó, sem pedig olyan államról, mely ezzel az egyhazzal összekötésben áll. A Krisztus egyháza szolgált ezután kiindulópontul. Ennek volt kötelessége arról gondoskodni, hogy a jog és az igazság elvei gyökeret verjenek az állampolgárok szívében és e polgárok előtt a társadalmi élet volt az a terület, amelyen szükségszerűleg, de az államhatalomtól minden esetre függetlenül kellett szervezkedniök. Mikor azután a szabadság eszméje ennek a közösségnek kebelében polgárjogot nyert, meg kellett azt kapni az állami élet területén is. A lelkiismeret szabadságának eszméjéből, annak legmélyebb gyökereit érintve, fejlődött ki aztán magától a politikai szabadság. Magától értetődőleg, népszuverénitásról nem lehet szó az olyan embereknél, akik úgyis, mint egyháztagok, úgyis, mint polgárok, Krisztust királyukként tisztelik. Ha valaki kíváncsi azonban bizonyos elhangzott beszédekre, pl. a sajtószabadság érdekében, megtalálhatja azt *Miltonnál*,⁴⁵⁾ a gyűlések nyilvános jellegéről olvashat *Godwinnál*, a polgári, de mégis szent házasság elvéről pedig a *Barebone-parlament* aktáiban.⁴⁶⁾ Alig hinné az ember és mégis úgy van: a tudományos élet állami támogatására vonatkozó legelső javaslatot ugyane parlament egyik bizottsága terjesztette elő. Az állami pénzügyek kezelését egy tárca keretében egyesítő modern gondolat tőlük ered. A polgári házasság alkalmazása az ő fellepésükkel kelteződik. A törvénykezés menetét az independensek egyszerűsítették, az állami kiadások csökkentését ugyanők vaskézzel

vitték keresztül és a testi büntetések enyhítése mellett is legelőször ők emeltek szót.⁴⁷⁾

Hogy mindennek dacára is megbuktak Angliában, az kikerülhetetlen volt. Azck az államférfiak, akikre Anglia támaszkodhatott, a püspöki egyház hívei voltak és maradtak is és végül is legszentebb entuziazmus sem teremthet egy csapásra a közönséges nyárspolgárból kiváló államférfiút. Kitünő eszméik voltak, az angol államháztartásnak e magasztos eszmék szerint való reformjához azonban hiányzott náluk a teremtő erő. Ez a körülmény, nem pedig különbségeik, mondja helyesen *Guizot*, okozta bukásukat. Először Amerikában, kisebb méretek mellett, mutatja ez az elv a maga életerejét, amelynek legelső megnyilatkozása *Mrs. Hutchinson* emlékirataiban mindenkit bámolatba ejt és magával ragad.⁴⁸⁾ Mint száműzöttek, Amerika partjaira vetődván, vitték magukkal az újvilágba küzdelmük és szenvedésük szellemi gyümölcseit. Amerikában pedig, ami nagyot és nemeset alkotott egy az Úrnak alárendelt szabadság hatalma, az mind az ő szellemükből eredt.

*

Nemcsak Amerika részesült azonban ennek áldásaiban. Anglia is, a református egyház is, sőt Európa összes népei mérhetetlen sokat köszönnek annak a szellemi erőnek, mely tőlük ered.

Ismeretes, hogy politikailag akkor állt helyre csak a nyugalom Angliában, amikor a mi helytartónk, *III. Vilmos*, az angol trónra jutott és ez a „glorious revolution” („dicsőséges forradalom”) volt kiindulópontja Anglia hatalmi fénykorának. Az uralkodóház illeten cseréjének azonban a francia forradalomhoz távolról sincs köze, mert nem érintette az angol nép szervezetét s nem billentette fel az állami élet egyensúlyát; nem valami új, elvont elméletek eredménye volt, hanem gyakorlati szükségyszerűség teremtette meg, amely irányban éppen a létező, általában érvényes, történelmi elmélet következtében kényszerült haladni. A

Stuartok vissza akarták tolni az idők kerekét, Angliát továbbra is rabszolgaságban szerették volna tartani, mint hogy ha a nemzet *Cromwell* idején szellemi téren nem is haladt volna. Anachronizmus volt ez, előre megfontolt terv arra, hogy a megduzzadt folyót medrébe visszavezessék, ami Nagybritanniát végveszedelemmel fenyegette. A nemzet lelkében el volt már hintve a drága mag s ennek a szellemi munkának gyümölcsét nem engedhette a nép elrabolni. *Orániai Vilmosnak*, a nagy királynak, a kiváló hadvezérnek és bölcs államférfiúnak nevéhez fűződik a munka betetőzése, azonban az általa kiadott türelmi rendelet („Toleration act”), a skót református egyháznak általa eszközölt függetlenítése, az évenkénti állami budget rendszeres összeállítása, a parlament jogainak szaporítása és a titkos jogszolgáltatás eltörlése tulajdonképpen ugyanazon independensek szellemi munkájának gyümölcsét juttatta az angol népnek, akiknek utópisztikus álmait kigúnyolták, akiknek szellemét azonban magukévá tették.⁴⁹⁾ A tévesen értelmezett „droit divin” (isten jog) hamis elmélete ki-múlt és a whig-párt zavartalanul valósíthatta meg az independensek eszméit a mai alkotmányos közjog alakjában és ha valaki tudni akarja, hogy a szabad Anglia növekvő nagysága első századának leteltével a francia forradalmat úgy tekintette-e, mint az ő szellemének termékét vagy pedig mint valami külföldi eredetű mérges gyümölcsöt, az olvassa el azt az emlékiratot, amelyben *Burke* — ez a hős, aki *Hastingsszel* szemben állva Amerikát védelmezte és azt mindenkivel szemben védelmébe vette — a Franciaországban bekövetkezett fordulatot az emberi örület legmagasabb fokának nyilvánította;⁵⁰⁾ vagy inkább vegye figyelembe azokat a milliókat és azt a tengernyi vért, amit Anglia áldozott, hogy az európai kontinenst, mely arra magától nem volt képes, ennek a forradalomnak fojtogató karjai közül kimentse.

A református egyházzal is említést tettem; azonban,

mint olyanról, amit szintén az independensek mentettek meg. Ezt a megcsontosodás veszedelme fenyegette s inkább a reformátorok munkájának gyümölcsét akarta élvezni, sem hogy azok szellemében tovább munkálkodott volna. Hollandia egyháza a dordrechti zsinaton adott utoljára életjelt magáról azáltal, hogy post-actaiban a jövőben is folyton megújítandó reformáció keresztülvitelére hozott határozatot, de ezt a rendelkezést nem hajtották végre. Az angol is, a skót egyház is álomba szenderült. Svájcban is elpihentek a szerzett babérok; Franciaországban pedig megrettentek a dragonádok korbácsaival támogatott ravasz udvari intrikáktól. És ma? Vajjon az a hatalmas amerikai egyház, mely tiszteletet parancsol; nem az independensek szellemi munkájának gyümölcse-e? Vajjon az angol disszenterek hatalmas tömege, amely majdnem a nemzet felét gyűjti össze templomaiban, nem Wesley diadalának jele és Wesley nem a *Robinsonok* és *Godwinok* szellemi örököse? Vajjon a skót szabad egyház, amely *Chalmer* lángoló hitével ledobta válláról az ígát és virágzó gyülekezeti élet által valósítja meg azokat az eszményeket, amelyek után a puritánus szellem szívvel-lélekkel vágyódik? A Svájcban, Franciaországban és nálunk levő szabad egyházakat hallgatással mellőzzük, mert ezek kisebbek, de azért nem kevesebb belső erőről tesznek tanúbizonyságot. Ha azután emez országokban, a református egyházak kebelén belül, a gyülekezeti tagoknak adott szavazati joggal büszkélkednek, az államtól való elszakadást sürgetik, a zsinati rendszer igáját fáradtan hurcolják és a gyűlések nyilvánosságát követelik, mi mást tesznek, mint azt, hogy *Robinsont* betű szerint követik; mi mást tartalmaz e szabad egyházak kálvinista programja, mint azt, amit elvileg már az independensek kívántak?

Végezetül, egész Európa részesült ennek jótékony hatásában, még hogy ha a legrettenetesebb forradalom közvetítésével jutott is hozzá; mert a politikai szabadság a

francia forradalom következtében nyert tért s nagyon sok érték vált általa közkinccsé. Ne csodálkozzék senki azon, ha itt állítjuk ezt. Hiszen mi nem azért vagyunk antirevolucionérek, mert a forradalmi idők termékeit félredobjuk, hanem azért, mert azt állítjuk, hogy a történelem könyvével kezünkben, mindeme érték szerzői jogát elvitathatjuk. A francia forradalom többrendbeli kártékony hatása mellett értékeket is adott Európának, de ez az érték lopott gyümölcs volt, amit a kálvinizmus fáján először Hollandiában, azután Angliában, később Amerikában, vértanúink hitének tápláló melege érlelt meg. Ennek bizonyítása alább következik. Most legyen elég annyi, hogy nem a szeptemberi mészárlásokból, hanem Spanyolországgal dacoló városaink véres harcaiból; nem a guillotínból, hanem a *Backerek* és a *De Bres'ek* máglyáiból; nem az encyklopédisták dolgozószobáiból, hanem az independensek imacelláiból, vagy ha úgy tetszik, nem a szanszkülotok örültségeiből, hanem a zarándokatyák bizarrságaiból kelt ki az a rózsás hajnal, amely most a szabad Európára veti sugarait.

III.

Most pedig fordítsuk vissza tekintetünket egy évszázaddal a 16-ik század közepére, vagyis a puritánus harcoktól a francia hugenotta harcokra. Ki kell tünni annak, hogy az independensek és a hugenották tényleg szellemi rokonságban álltak-e egymással, de egyuttal annak is, hogy mi-ben különböztek egymástól. Ha e két mozgalomnak azonos-sága kétségtelen, csak akkor halad a kálvinizmus fejlődési vonala egyenes irányban tovább.

Ide vonatkozólag *Colignynek* kevésbé ismert, de nagyon érdekes gyarmatosító tervére utalok először, akit, ha más karakterrel bírt is, a hugenották Cromwelljének lehet mondani, amannak hibái nélkül ugyan és aki épp úgy, mint a Lord Protector, a kálvinisták lelke és vezére volt. Négy évvel annak előtte, hogy a hugenották 1559-ben fegyvert

fogtak a király ellen, miután a vértanúságig menő szenvedéseket mintegy 40 évig túrték, a kálvinisták vezető emberei kezdtek belátni, hogy a passzív magatartás politikája hosszabb időre tarthatatlanná válik. Hisz a hugenották, egy *Borromeus*-bibornokhoz írt levél szerint, a francia lakoságnak lassankint a felét tették ki,⁵¹⁾ aminek őket egyfelől a fegyveres ellenállásra, másfelől pedig a királyt a hugenották erőszakos kipusztítására kellett készíteni. Éppen folyton növekvő számuk tette nehezzé helyzetüket. *Medici Katalin* kabinetjében tudatára ébredtek ennek és ez készítette őt a Bertalan-éji mészárlásra is. Átlátta a helyzetet *Coligny* admirális is és gyarmatosító tervek felől kezdett gondolkozni. „Ha Franciaországban nem lehet megtűnni a kálvinizmust, akkor engedjétek meg, hogy a hugenották Amerikába mehessenek. Legyen akkor Franciaország katolikus, gyarmatai viszont kálvinisták. Így azután a mi üldöztetésünknek vége szakad és Franciaország tengeri hatalma majdnem akkora lesz, mint vetélytársának, Spanyolországnak és Portugáliának együttesen.” *II. Henrik* nem találta a tervet rossznak és már 1555. augusztus havában átvitorlázott *Durand de Villegagnon*, a máltai rend lovagja és Bretagne viceadmirálisa két hadihajóval Brazíliába, hogy ott gyarmatosítson. A rio de janeírói öbölben vetett horgonyt s kitűzvé a francia zászlót, az első általa alapított erődöt annak a hősnek nevére, akinek tervét végrehajtá, „Coligny-erőd”-nek nevezte el. Még a következő évben is küldöttek át három hadihajót tele gyarmatosokkal, de sajnos, akkor már kevésbé nemes célok uralták a királyi udvart. A Coligny-erődbe ugyanis az a parancs ment, hogy a katolikus szertartásokat vezessék be. Erre a hugenották a kivándorlást félbehagyták és akik már Brazíliában voltak, azokat a portugálok megtámadták és alávaló módon legyilkolták.⁵²⁾

Coligny azonban kitartott és *IX. Károly* királyt sikerült rábírnia arra, hogy ugyane céllal három hadihajót tele

hugenotta gyarmatosokkal ezúttal Észak-Amerikába küldjön. Azt az erődöt, amit most alapítottak, a király nevére Carolínának nevezték el, amelynek nyomán nyerték Észak- és Dél-Karolina államai jelenlegi nevüket. Elégtelen óvintézkedések miatt azonban ez az erőd is az ellenség kezébe jutott. Spanyol tengerészek elfoglalták és minden előtalált hugenottát felakasztottak s a föléjük szegezett táblára alávaló módon azt írták: „mint eretnekek lettek kivégezve és nem mint franciák”. Gonosztett volt ez, semmi más; történelmileg annál hírhedtebb, mert ezen egy gascognei nemes, *Dominique de Gourgues*, bosszúra gerjedve, áthajózott Amerikába, szövetkezett az indiánokkal és segítségükkel elfoglalta a spanyollá lett erődöt s azután épp oly könyörtelenül akasztatta fel a spanyolokat ugyanazon fákra, ahol a hugenotta holttesteket találta és a táblára a következő szavakat véste: „mint gyilkosok lettek kivégezve s nem mint spanyolok”.⁵³⁾ Ezt a történelmi érdekességet azonban mellőzve, ki nem látja azt a szoros összefüggést, mely *Coligny* és a puritánusok gyarmatosító tervei között fennáll, azzal a különbséggel mégis, hogy az előbbi nem, az utóbbi pedig sikerült? Mindkettő szeme egy új világot keresett, mindkettő tekintete Amerikára esett és úgy *Coligny-nak*, mint *Robinsonnak* gondolatait az a meggyőződés irányította, hogy a kálvinista hit a római katolikus közjog szerint berendezett társadalomban nem virágozhat, mert oly teremő elvet rejt magában, amelyben önálló közjog és új állami élet csirája szunnyad.

A *türelem* kérdésében is, ha talán kissé távolabb is, de megegyeznek az independensek és a hugenották. Hogy egy életre-halálra menő harc dühében részükről is történetek kihágások, éppen nem kívánom eltitkolni. A tények tények maradnak és nem akarom meghamisítani a történelmet, azon egyszerű oknál fogva, mert a kálvinizmus nem személyekben, hanem elvekben keresi a maga erejét. A kérdés ez: mi volt Franciaországban a kálvinisták *vezetőinek*

szándéka? Itt pedig utalhatunk arra a fontos politikai okmányra, amelyet 1573. december 16-án, tehát a párisi vörnász után, a Bertalan-éj borzalmai által felkeltett iszonyat közepette, a hugenották fejei adtak ki. „Règlement de Politie et de Guerre” címet viseli ez s nem kevesebbet foglal magában, mint egy élesen körvonalozott alaptörvényt, amely a francia hugenotta állam alkotmányát volt hivatva megszabni. Ennek az alkotmánynak 33-ik cikke, amely a római katolikusoknak jogviszonyáról szól, akik a református területeken nagy kisebbségben voltak, a következőket mondja: „Fegyvertelen katolikusokkal előzékeny módon kell bánni. Tilos őket bántalmazni, valamint őket lelkiismereti szabadságukban háborítani, becsületükben megsérteni vagy tulajdonukban háborgatni. Barátságos és békés módon, mint jó polgártársakkal és atyafiakkal kell velük érintkezni”.⁵⁴⁾ És mindezt akkor írták, amikor néhány nappal előbb *Sancerre* győzhetetlen parancsnokát, *Jonneaut* és a kiváló prédikátort, *de la Bourgade*t az ünnepélyes formában kötött egyezség dacára a király csapatai barbár kegyetlenséggel meggyilkolták.⁵⁵⁾

Megjelenésük erkölcsi jellege közvetlenül a *puritánusok komolyságát* juttatja eszünkbe. Imént említettem *Cromwell* seregét, amelyben nem követtek el erkölcsi kihágásokat, sőt tisztelték a női erényt; ahol nem káromkodtak, hanem imádkoztak. Ez a szellem töltötte el a hugenották seregét is, amiről nem közölök való fegyvertárs, hanem legdühösebb ellenségük, *Varillas*, „*Histoire de Charles IX.*” c. munkájában tesz bizonyosságot: „A hugenották seregében rendszeresen imádkoztak. A kihágást nyomon követte azonnal a büntetés. Henyélés vagy hullarablás nem fordult elő s ha *Brissac* marsall büszke volt a maga képességére, amelylyel katonái között minden viszályt meg tudott szüntetni, a kálvinisták még többre vitték: csapataiknál nem fordult elő egyenetlenkedés. Naponta énekelték a zsoltárokat. Szerencsejátékkal nem foglalkoztak. Táplálékuk egyszerű volt;

markotányosnők, akik más ennivalókat árultak volna, el voltak tiltva körükből. Erkölcstelenség nem fordult elő és a parasztokat a rekvirálások alkalmával épp úgy fizették, mint a piacon a legnyugodalmasabb béke napjaiban".⁵⁶⁾ Az ellenfél, természetesen, katonáknál szokatlan aszkétai örületnek nyilvánította ezt, de aki a francia hadsereg erkölcsi tulajdonait korábbi és későbbi hadjáratokból ismeri, *Varillas*val együtt csodálattal adózik ama elv hatalmas erejének, amely francia infanteristákból ilyen hadsereget teremtett. Azt az egyet tehát senki sem vonhatja kétségbe, hogy a puritánusok seregéhez való hasonlóság szembeötlő. Az independensek és a hugenották szellemi rokonsága kitetszik erkölcsi jellegükből is.

Ugyanaz áll *állampolitikai elveikről* is, úgyannyira, hogy az amerikai alkotmány alapvonalai az 1573-iki hugenotta alkotmányban majdnem szószerint megtalálhatók. Melyek ugyanis a „*Règlement de Politie et de Guerre*” amaz elvei, amelyre az ímént utaltam? Ime ezek. A hugenották összejönnek lakóhelyük piacán és megesküdnék úgy maguk, mint utódaik nevében arra, hogy a következő törvényeket meg fogják tartani. Azután az eskütétel után népszavazás útján választanak maguk közül egy mairet és egy száz tagból álló tanácsot. A választás a különböző társadalmi osztályok előnybehelyezése nélkül történik, amennyiben úgy a nép, mint a nemesség köréből választanak. A száz tagból álló tanács két kamarára osztja magát, az egyik a mairen kívül 25, a másik 75 tagot foglal magában. Az első tanács beleegyezése nélkül a mairenek semmiféle rendelete nem érvényes. Fontos államügyekben, pl. új törvények hozatala, adókivetés, hadviselés, pénzverés stb. a hetvenötös tanács hozzájárulása is szüksége. A maire minden évben lelép és újra nem választható. Mindkét tanács tagjai is leköszönnek január elsején, de ezek újra választhatók. Az első kamara választását a második, a másodikét az első ejti meg. A törvényszék mellé még az esküdtszék

(jury) kerül. A mairek és az első tanács tagjai közül nevezetik ki a kormányzó és a fővezér. Ez a kinevezés is a nép joga, de az idők alkalmatlansága miatt egyelőre a két tanács kezében van. Hatalmuk távolról sem korlátlan és a háború végeztével — ez különösen fontos — elvesztik rangjukat és visszatérnek a polgári életbe. Ugyanaz a jelenség tehát, amit Angliában *Cromwell* halála után, Amerikában pedig a legutóbbi polgárháború nyomán figyelhettünk meg. A „Règlement” alapelvei és az amerikai alkotmány között tényleg csak egy különbséget tudunk konstatálni. A „Règlement”-ben, óvatosabb módszerrel, a nép által meg-ejtett választást kinevezés (cooptatio) követi, Amerikában pedig ez továbbra is megmarad. Ha még ezenkívül azt is megengedjük, hogy a francia kálvinisták készek voltak a király jogára alá visszatérni, — erről alkotmányuk 4-ik cikke legalább is ennyit mond: „addig, amíg az Úr megtöri a király szívét és visszaállítja Franciaország régi jogait” — az mégis kiténik, hogy azoknak az elveknek alapvonalait, amelyeket a puritánok Amerikában megvalósítottak, már egy évszázaddal előbb körvonalazták a francia kálvinisták.⁵⁷⁾

És mégis — oly sok hasonlóság dacára — gyarmatosító tervüket, a lelkiismeret szabadságának tiszteletét, erkölcsi jellegüket és politikai alapelveiket illetőleg, nem állnak ugyanazon az alapon az independensek és a hugenották. Mindketten a kálvinizmust képviselik, de mindketten a fejlődés különböző fokán. *Robinsonnál* a kálvinizmus már előbbre van, mint *Coligny* és *La Noue* idején. Kiténik ez abból a heves és elkeseredett harcból is, amely az independensek és a presbyteriánusok között tört ki. Mert a presbyteriánusok ugyanazt akarták megvalósítani Angliában, amit a hugenották Franciaországban, úgy az egyházi, mint az állami élet területén.

Mit akartak az egyházban? Nem azt, amit az independensek kívántak, nevezetesen független, autonom gyüleke-

zetekből álló csoportot, hanem egy jól szervezett egyházegyetemet, amelyben a hatalom a zsinat kezében van és a gyülekezeti tagoknak az egyházkormányzatra való befolyása ki van rekesztve. Ezt akarták. Az egyes gyülekezetek egyesítése 1559-ben létre is jött és a kormányzati testületeknek önmagukat kiegészítő rendszerét csak ebben a században (19. század) helyezték hatályon kívül. Kálvinista elvek vezették őket erre? Bizonyára nem. Svájcban akkortáiban zsinati rendszerről még nem volt szó.⁵⁸) Az egyháztanácson kívül más egyházi testület Kálvin idején Genfben nem volt. Az indítók, amely e szoros kapcsolatot létrehozta, másutt keresendő; nem egyházi, hanem politikai oka volt ennek, nem lelki, hanem katonai érdek volt megvalósulásának mozgató ereje. Figyeljünk az évszámra: 1559-ben, röviddel az amboisei összeesküvés előtt, általános volt már az a meggyőződés, hogy a passzív ellenállásnak is van határa és előbb-utóbb a kard dönti el a kérdést. Fajdogált már a polgárháború előszele s tudták, hogy egy ilyen hadviseléshez s az abban való kitartáshoz szervezetre, a cselekvésnek és a vezetésnek egységére nélkülözhetetlenül szükség van; viszont az a gondolat, hogy „az államban államot” alkossanak, abban az időben még nem született meg. A „*Règlement de Politie et de Guerre*” 1573-ban készült. Ez kényszerítette őket arra, hogy az egyházi szervezet szoros egységével pótolják azt, ami politikai téren akkor még hiányzott. A hadviseléshez pénz kell. Ezt összeszedték a presbyteriumok gyülekezeteikben. Csapatokat kellett gyűjteni, municiót, ágyúkat vásárolni, lovascsapatokat fogadni, parancsnokságokat elosztani; erre szolgált az az egyháztanácsokból alkotott hálózat, amely egész Franciaországra kiterjedt, amelynek szálai, az ellenállás erősítésére, néhány kézben kellett, hogy összefussanak. Így tettek Hollandiában, így történt Franciaországban s mindkét országban *politikai* mellékcélt, *katonai* érdeket szolgált e rendszer s éppen nem valamely hitelvnek volt

követelő parancsa; aminek következtében a református egyházat olyan páncélingbe dugták, amelynek szorítása alatt a gyülekezeti élet két évszázadnál tovább senyvedt.

Ám ez még nem minden. A kálvinista egyházelnök következetes alkalmazása az *egyház és az állam szétválasztására* vezet, mihelyt az állampolgárok nem mindnyájan kálvinisták. Genfben még nem tudott ez az elv érvényesülni. Hitvány libertinizmus, nem pedig hitvallásbeli különbség miatt jött létre Genf polgárai között szakadás, amelyet Kálvin elfojtott. Római katolikusok nem voltak már ekkor ott, míg Franciaországban igen. Mi legyen most a megoldás? Levonja talán a kálvinizmus már most a szétválasztás elvének konzekvenciáját és mint szabad egyház tiszteli az államkormányzat önállóságát? Odáig még nem jutott el. Eleinte még nagyon erős volt az a remény, hogy a francia nemzet másik fele is behódol a reformációnak. Akkor azután magától megoldódik a kérdés és Franciaországból református állam lesz. Amikor azonban reményükben csalódtak és egy államban mindkét hit fönntartotta magát, rájöttek talán csak egy kissé is arra, hogy melyik a helyes út? Korántsem. A gyarmatosító tervben keresték a kivetítő utat eleinte s így Franciaország katolikus, gyarmata pedig református lett volna. S amikor ez a terv is meghiusult, a másik szélsőségbe estek: „két hitnek két államot“, „állam az államban“, „külön hugenotta és külön katolikus kormányzat ugyanazon nemzet területén“, lett akkor az előre megfontolt jelszó. Ennek következtében az egyháznak és az államnak, mint intézménynek, egysége megmaradt. Nemzeti egyház vagy olyan egyház, amelynek külön polgárai vannak az államban, kívántak lenni a hugenották. Hogy a biztos fejlődésnek feltétele éppen az egyház szétválasztása az államtól, akkor még nem látták be a franciák.⁵⁰⁾

Az utolsó különbség, amire utalni kívánok az, hogy a

francia mozgalom jellege *arisztokratikus*, míg az angolé *demokratikus*. Ennek az oka nem más, mint az, hogy a francia nemesség a hugenották pártján állott, míg az angol a disszidentek ellen fordult. Legalább is egészen a Bertalan-éjig megtartotta ez a befolyás túlsúlyát és különösen az 1562-iki orleansi zsinaton tudta érvényesíteni álláspontját *Morel* és követőinek demagóg hajlamaival szemben.⁶⁰⁾ Amikor azonban az augusztus 24-iki éjjelen és az azt követő napokban Franciaország nemességét jóformán egészen kiirtották, ennek az volt a következménye, hogy a demokratikus elem túlsúlyba került és utat nyitott annak a demagóg fanatizmusnak, amely a hugenotta háborúk utolsó periódusát úgy elcsúfította. Ennek oka a francia viszonyok természetében rejlett. Hollandiában és Angliában a polgári elem veszély nélkül állhatott a mozgalom élére, míg Franciaországban nem. *Perrens* mesterműve: „La démocratie en France au moyen-âge” („Franciaország demokráciája a középkorban”), csak minapában rajzolta meg előttünk nagyon is éles színekkel a *Jacquerie*, *Marcel Istvan* és *Le Coq Róbert* lázadásának képét, hogy az első pillanatban meg ne látnók azt, hogy a holland és angol polgárság a fejlődés terén mennyivel előbbre volt, mint a francia.⁶¹⁾ „*Le réveille matin des Français*” c. lebilincselő dialogusból, amely e demagóg gondolatok revelációjaként jött napvilágra, már eleve meg lehetett jósolni, hogy a népszuverénítás evangéliuma a francia néptől indul ki.⁶²⁾ Abban olvassuk: „A nép létezhetik felsőbbség, de a felsőbbség nép nélkül nem. Azért rendelte a nép a felsőbbséget és pedig a *contrat social* (társadalmi szerződés) útján, mert egy ilyen szilárd államrendnek előnyeit belátta”. Vagyis szó szerint rousseaui elvek. Vagy tovább: „a nép, amikor a királyra ruházta át a maga hatalmát, kifejezetten magának tartotta fenn a legnagyobb, a király felett is álló hatalmat” és ha a király zsarnokká válik, „ennek az abszolutizmusnak felborítása a klasszikus Róma és Görögország példájaként

a legmagasztosabb tettnek minősítendő.⁶³⁾ Mily hévvel lüktet ebben az iratban a jacobinus-szenvedély, kitetszik abból, hogy a színre egy pár jön be, aki így kiált fel: „Az apagyilkost — így van szószerint — azelőtt egy kakassal, egy kígyóval és egy majommal együtt zsákba varrták és vízbe fojtották. Oh, mily nagyszerű lenne, ha ezzel a régi büntetéssel sujtának egyszer a hon eme gyilkosát, Károly királyt is. Kígyóként hozzá lehetne tenni Medici Katalint, kakasként Anjou herceget, Retz gróf pedig a majom szerepét tölthetné be a zsákban; így legalább Franciaország négy gézengúztól megszabadulna és ismét hatalmas lenne, mint régen”.⁶⁴⁾

Ezek a vérszomjas elvek nem a kálvinizmusból valók, de belekeveredtek. Franciaországban még a kálvinizmust megelőzőleg elterjedtek. Már 1408-ban védelmezte Johannes *Parvus*, a klérus tagja, a „*Justificatio ducis Burgundiae coram rege recitata*” c. munkájában azt a tételt, hogy a zsarnok megölhető, kifejtven, hogy úgy a természeti, mint az erkölcsi és az isteni törvények szerint bármely polgárnak jogában áll a felsőbbség parancsa nélkül is a zsarnokot megölni és ez annál érdemesebb cselekedet, minél több a lehetősége annak, hogy a zsarnok megmenekül a vérpadtól.⁶⁵⁾ És ha a Sorbonne 1416-ban elítélőleg nyilatkozott is erről a munkáról, annál ünnepélyesebben vonta vissza azt 1418-ban.⁶⁶⁾ Egyébként Johannes *Parvus* e tekintetben nem állt egyedül. Maga *Salisbury* és *Gerson*, a „*doctor christianissimus*” is hirdettek a hatalmat illetőleg éppen ilyen gondolatbaejtő tételeket;⁶⁷⁾ míg a spanyol jezsuita, *Mariana* János, „*De Rege et regis institutione*” c. munkájában, amelyet a spanyol trónörökös, a későbbi *III. Fülöp* király számára készített, is hasonló szellemben nyilatkozott.⁶⁸⁾ *Boetius*, *Commines*, *Montaigne* és *Thuanus*nál a népszuverénitásról épp oly határozottan forradalmi gondolatok olvashatók⁶⁹⁾ és hogy ezidőtájt mily csekély volt a királyi tekintély iránti tisztelet, bizonyítja az, hogy *Maillart* Olivér

1478-ban XI. Lajosnak, amikor őt vízbefojtással fenyegette meg, ezt a választ merte adni: „Felség, nekem kevesebb fáradságomba kerül, térden csúszva mászni a Szajnához, mint önnek majd valamikor elkerülni a pokolbajutást, még hogyha legjobb lovain igyekszik is menekülni előle”.⁷⁰⁾ Meg kell hajolni a történelem tényei előtt. Kétségtelen, hogy úgy *Melanchton*, mint *Béza* jóváhagyólag nyilatkoztak a zsarnokok megöletéséről; de, ha, még mielőtt a reformáció és a kálvinizmus atyja megszületett volna, ugyanolyan kijelentéseket olvasunk, akkor ne vádoljuk sem a kálvinizmust, sem a római katolicizmust, hanem ezeknek az erkölcstelen gondolatoknak eredetét a renaissance egyik visszataszító vonásában keressük. Ennek a bűne, hogy a régi görögök és rómaiak álheroizmusa ilyen fanyar gyümölcsöket termett.

Ha valaki a református közjogot valami, — bár távolról sem tiszta — de mégis megfelelőbb forrásból kívánja megismerni, akkor üsse fel *Hottoman* és *Languet* standardmunkáját. Ha el is kell ismerni, hogy *Hottoman* „*Franco Gallia*”-jában⁷¹⁾ vagy *Languet*^{*)} (álneven *Junius Brutus*) „*Vindiciae contra tyrannos*”-ában⁷²⁾ a renaissancenak ugyanolyan hamis ere folydogál, mégis megtalálhatók — különösen az utóbbinál — egy kálvinista rendszer körvonalai, amelyből egy igazi alkotmányos közjog származik. Ennél a tudós államférfiúnál, egyben kiváló diplomatánál, akinek munkáját csak nemrég *Treitzschke* Richard is lefordította,⁷³⁾ tényleg található rendszer. Szerinte minden szuverénitás Istentől ered. Ő a „*droit divin*” szószólója. Olyanformán azonban, hogy ő a korona szuverénitását nem a király személyében, sem az elszigetelten álló királyi hatalomban, hanem ennek a méltóságnak a „*magistratus inferiores*”-szel való szerves összefüggésében keresi. A „*magistratus infe-*

*) Ujabb megállapítások szerint e munka szerzője nem Languet, hanem az a kiváló diplomata, Du-Plessis-Mornay tollából ered. (A ford. megjegyzése.)

riores" alatt nem a király által kinevezett tisztviselőket érti, hanem a hatalom ama tényleges birtokosait, akik, a királyi akarattól függetlenül, az államtanácsnak vagy a parlamentnek tagjai. Ezek a „regni officarii, non regis”. A hivatalnokok a királytól függnek, de ők nem. Ezért „illorum munus est regem curare, horum, ne quid detrimenti res publica capiat”.⁷⁴⁾ Ezek a „magistratus inferiores” épp úgy nyertek az Úrtól állami szuverénitást, mint a király. Vele együtt felelősek a királyok Királya előtt, hogy a hatalom a népnek javát szolgálja. Ha a király nem is teljesíti kötelességét, ők nincsenek felmentve esküjük alól. Ha a király nem örökös az alkotmány sértetlenségén, akkor rájuk hárul a feladat, még ha maga a király is az elnyomó. Ime, itt van az alkotmányos közjog első csirája, amelynek legmélyebb gyökere azonban nem a népben, hanem az Úrban van. A „magistratus inferiores”-ről szóló tan ez, amelyről már *Kálvin* prédikált s a *Liber Magdeburgensis*⁷⁵⁾ dicsért, de amelyet először Languet, ha talán kevésbé tiszta elemekkel is vegyítve, az Isten Igéje nyomán, a germán közjog és a természeti jog segítségével elsőrangú tudományos alapon álló állampolitikai rendszerré alakított ki. Ennek a rendszernek köszönheti az angol forradalom a maga alapelvét, erre támaszkodtak apáink a spanyol zsarnokság elleni hősiességükben. Ugyanaz az eszme — a maga körén belül fennálló szuverénitás — ez, amely megszabja a határt a népszuverénitás és a mi alkotmányos közjogunk között is. Sőt azt lehet mondani, hogy — amint Tocqueville nagyon is élesen meglátta — éppen ennek a „magistratus inferiores”-nek hiánya az, amely a mi politikai szabadságunkat ma oly komoly veszedelemmel fenyegeti.⁷⁶⁾

IV.

E fejtegetés nyomán tehát megszűnik az a bizonytalanság, mely politikai szabadságunk eredete felől eddig fennállott. Mindenki tisztában van azzal, hogy úgy itt, mint

Amerikában, éppen a kálvinista népek vívták ki legelőször szabadságukat, azt legtovább élvezték és a polgári szabadságra legjobban megérték; meglátható a történelemből is, hogy az amerikai államszövetség, ahol a szabadság plántája oly dúsan tenyészik, a maga termékenységet nem a francia forradalomnak, hanem a puritán hősiességnek⁷⁷⁾ köszönheti; Anglia nagyságát az összes modern történészek egyhangú ítélete szerint, *Orániai Vilmos* alapozta meg és viszont kitűnik az is, hogy „a dicsőséges forradalom”, amely őt a trónra segítette, az independens harcok szellemi gyümölcse; sőt az idevonatkozó adatok azt is igazolják, hogy azt az értékes ékkövet, amelyet az alkotmányos közjog nyújt a népszabadságnak, nem a francia forradalom piszkos mocsarából halászták ki, hanem a *Rousseauk* és *Montesquieu* útján a hugenották vértanui koronájáról s a mi nassauai és orániai házunk vérrel áztatott koronájáról lopták le, úgy hogy minden okunk megvan arra, hogy a tények megíngathatatlan bizonyítékai előtt az eddigi doktrinér előítélettel felhagyjunk s a kálvinizmusnak a polgári szabadságra vonatkozó szerzői jogát többé kétségbe ne vonjuk.

Arra kell törekedni tehát, — amennyiben a bizonyítékok utolsó láncszeme is beilleszthető — hogy megbizonyítsuk, hogy ez a fejlődési folyamat tényleg Kálvinból indul ki és a kálvinista hitvallás jellegéből tökéletesen megérthető.

Béza, Kálvinnak „hűséges Achates”-e, szolgáltatja az összekötő kapcsot a genfi kálvinizmus és a hugenották kálvinizmusa között; róla kell tehát előbb szólnunk. Szabad *vallásgyakorlat* még nem célja Bézának; az olyan szabadság ugyanis, hogy valaki bármily módon tisztelje Istent, ördögi dogma.⁷⁸⁾ Viszont a bírói ítélettel kiszabott halálbüntetésnek már ellene van: t. i. „hogymint vallási okból kifolyólag tüzzel és vassal senkit ki ne végezzenek, ezt én mindenekfelett helyeslem”,⁷⁹⁾ írja a magyar *Telegdi* bárónak. Csak arra kell ügyelni, hogy a lelkiismeret álarca alatt

valami erkölcstelen praktika ne rejtőzködjék. Ő is szószólója a hatalommal szemben tanúsítandó engedelmességnek. Julius Cézárnak Brutus által lett megöletését határozottan elítéli.⁸⁰⁾ Viszont azonban nagyon is alkotmányosan gondolkodik. Egyébként a törvényes előjáróság hatalma⁸¹⁾ nem korlátlan. Kívánja tehát a parlamentet, rendi önkormányzatot, „alsóbbrendű magistratust” vagyis a maga hatáskörén belül fennálló szuverén hatalmat. Ezek, nem pedig a magánszemélyek, hivatottak arra, hogy a zsarnoki felsőbbségnek ellene szegüljenek. Spanyolország elleni felkelésünk felett örömeinek adott kifejezést.⁸²⁾ *Condé* részére huszárokat verbuvált s vezetője volt Genfben annak a diplomáciai szervezetnek, amely a francia hugenottákat a német református fejedelmekkel összeköttetésben tartotta.

Ha tehát *Bézánál* nem hiányzik egyik sem ama elemek közül, amelyeket a kálvinizmus fejlődési folyamatában észlelhetünk, még sokkal élesebben kimutathatók, ha talán sűrűbb lepel alatt is, emez elemek *Kálvinnál*.

Nála is a lelkiismeret szabadságát veszem először. Nem azért, hogy Servet ügyét részletesen kifejtsem. Aki emiatt még ócsárolja a genfi reformátort, csak arról szolgáltat bizonyosságot, hogy járatlan a történelemben. A kor, nem pedig Kálvin, a főbűnös Servet máglyahalálán, ami legjobban onnan látszik meg, hogy a „javíthatatlan és gonoszságában megátalkodott eretnekségről” szólva, sajátkezűleg így ír: „Ez a bűn halált érdemel Isten és emberek előtt egyaránt.”⁸³⁾

Minket nem érdekel az, hogy miben volt Kálvin korának gyermeke, hanem az, hogy milyen új, a korszellemtől elütő elvet állított fel. Idevonatkozólag azt vallotta, hogy a keresztyén vallás főbb tételeit illetőleg nem tűrhető semmiféle eretnek nézet, de kisebbrendű eltérésekkel szemben lehet elnézőnek lenni, „mivel nincs olyan ember, akire a tudatlanság némi felhőcskéje rá ne borulna.”⁸⁴⁾ Ime egy elv. A hugenották ezt egészen odáig menőleg tágitották ki,

hogy fegyvertelen katolikusokkal szemben türelmet kell gyakorolni. A holland köztársaság még tovább ment s megtűrte a kálvinistáktól eltérő istentiszteleti szertartást is, de csak zárt ajtók mögött. Ez az elv, tovább fejlesztve, Angliában a „Toleration Act”-hoz vezetett, míg végül Amerika ennek az elvnek végső következményét is levonta akként, hogy szabaddá tette végkép a lelkiismeretet és a vallás-gyakorlatot.

A második kérdés: a szuverénitás. Kálvin is tiszteletben tartja a „droit divin”-t. Úgy a monarchikus, mint bármely más kormányformában a legfőbb hatalom „Isten kegyelméből” uralkodik. Azonban ez az isteni jog a koronát s nem a személyt illeti meg. Ők is közönséges gyarló emberek, akik gyakran mélyebbre süllyednek, mint a többiek. „A fejedelmek — mondja Dániel prófétahoz írott kommentárjában — mindig büszkén hivatkoznak arra, hogy ők Isten kegyelméből való királyok és uralkodók, de hányan vannak, akik ezt a méltóságot despotizmusra és önkényuralomra használják fel. Mert mi mást céloznak ők az „Isten kegyelméből” való uralkodásnak hangsúlyozásával, mint azt, hogy felettük nincs hatalom és a magasságos Istent legszívesebben lábbal tipornák, ahelyett, hogy valóban meglennének győződve arról, hogy hatalmuk az isteni kegyelemtől függ. Oh, az ő szájukban nem más, mint az alattvalók félrevezetése, ha az Isten kegyelmét emlegetik.⁸⁵⁾ „Hallják, — folytatja tovább — hogy a szuverénitás szent és mit tesznek akkor? Pajzsul állítják maguk elé, mintha ez az ő személyüket illetné.”⁸⁶⁾ „Úgy látjuk, hogy a királyi udvarban a legfőbb helyeket sok esetben ostoba fickók töltik be és maguk a királyok ma gyakran oly durvák és idióták, mint a szamarak az ostoba állatok között.”⁸⁷⁾ „Ha olyan valamit parancsolnak, ami az Isten törvénye ellen van, akkor a mi szemünkben letették szuverén hatalmukat, mert az Úr ellen kelnek fel; sőt akkor nem méltók arra, hogy, mint Nabukadnézárt, embernek tekint-

sük őket".⁸⁸⁾ „Inkább le keli köpni őket, mint engedelmeskedni nekik, ha ők oly alávalók, hogy az Úr ellen kelnek fel és magukat helyezik az Ő trónjára."⁸⁹⁾ Úgy látszik, hogy ez egy kissé különbözik attól a „droit divin"-től, amit XIV. Lajos honosított meg! Az legalább is nem tűnik ki ebből, hogy Kálvin rabszolga magatartást hirdetne, ha e szenvedélyes kifakadásait elítéljük is.

Az *államforma* Kálvin szerint a történelem terméke s mint ilyent tisztelni kell. Monarchikus kormányformában tisztelni kell a királyt. Demokratikus uralom alatt az elnökséget, arisztokratikus köztársaságban a főrendeket.⁹⁰⁾ Isten a maga szuverénitását gyakorolhatja egyes személyek vagy többek által, vagy pedig az összesség útján. A tekintély elvét ez nem érinti. De ha választania kell Kálvinnak, úgy mindenesetre a köztársasági kormányformát pártolja. Túlsokat tanulmányozta ehhez azoknak a királyoknak bünlajstromát, akik egyeduralkodók voltak, hogy sem a despotizmussal szemben visszautasító magatartást ne tanúsítsa. Ahol a hatalom megoszlik, ott kisebb a veszély, hogy az önkénnyé fajul.⁹¹⁾

Mi a teendő akkor, ha a felsőbbség elnyomja az alattvalókat? Jogukban áll magánszemélyeknek is fegyverhez nyulni? Soha, mondja Kálvin. És ha a felsőbbség valami olyan parancsot ad, mely az Isten dicsősége ellen irányul? Akkor sem szabad, hanem inkább meg kell tagadni az engedelmisséget és kiállni a büntetést.⁹²⁾ Arra a kérdésre azonban, hogy ellenállásra tehát éppen nincs semmi mód, sietve jegyzi meg: „mindig magánszemélyekről beszélek".⁹³⁾ „Mert, ha valamely népnek másodrendű, magából a népből származó felsőbbsege is van, mint Spártában az eforosok, Rómában a néptribunok vagy pedig mint jelenleg a parlament három rendje, akkor eszemben sincs, hogy őket türelemre intsem, sőt inkább esküszegéssel vádolom azokat, ha a népek jogait elárulják, amikor megesküdtek arra, hogy azt védelmezni fogják."⁹⁴⁾ Kálvinnál feltalálható tehát

a másodrangú hatalmi rendszer eredete, az a jelszó, amely-
lyel a Condék Károly ellen, a mi tartományi rendjeink
Fülöp ellen, Anglia parlamentje a Stuartok ellen, az ame-
rikai gyarmatok az anyaország ellen felkeltek. Itt tehát már
fellelhető annak a magasztos elvnek a csirája, melyből
az alkotmányos kormányforma származott.⁹⁵⁾

Végül, amire nyomatékosan rá kell mutatnom, Kálvin
az *intervenció* elve mellett foglalt állást. Nemzetközi jog-
elmélete szerint Európa semmiképen sem egymástól elkülö-
nülten élő államokból áll, hanem egy nagy népcsaládot al-
kot. Amiért is a szomszéd ország fejedelme köteles közbe-
lépni, ha a másik ország uralkodója népét elnyomja.⁹⁶⁾ Eb-
ből az elvből kiindulva, ahogy *Bonnet* által kiadott levelei-
ből látjuk, szorgalmazta a pénzügyűjtést a Franciaországba
vonuló német csapatok zsoldjára is.⁹⁷⁾ Ebben az értelem-
ben szól a mi nagy Hallgató Vilmosunk: „Een prince van
Orangien ben ik vrij” (mint orániai herceg független va-
gyok), vagy másként az európai államszövetség szuverén
fejedelme vagyok s bevonult csapataival Németalföldre.

Az *egyházról* csak néhány szót. Az egyház formája
Kálvin nézete szerint nem túlfontos. Szükség esetén meg-
tűrhető a püspöki rendszer is, mint Angliában. Az egyház-
forma azonban feltétlenül a gyülekezeti tagokból eredjen,
arisztokratikus és demokratikus elemek vegyületeként.
Genfi gyülekezete teljesen autonom volt. Soha nem volt
célja olyan egyházi közösségnek létrehozása, melynél a
gyülekezetek csak mint akaratuktól megfosztott „tagok”
szerepelnek. Zsinati rendszere az önkéntes hozzájárulás
alapján létrejött szövetség elvén nyugodott s távol állt tőle
a kényszer bármely formája.⁹⁸⁾ Ami pedig az egyház és
állam szétválasztásának kérdését illeti, jóllehet Genfben e
két testületei a legszorosabb közösségbe hozta egymással,
viszont arra is rá kell mutatni, hogy Lengyelországban, Ma-
gyarországon és Franciaországban tényleg szabad egy-
házakat hívott életre,⁹⁹⁾ amelyek az állammal semmiféle

közösségben nem állottak; amivel azután elvetette azt a magot, amelyből nemsokára, a puritánus mozgalmak következtében, a szabad állam eszméje magától kisarjadt.

*

Ha azután Kálvin írásaiban annak a hatalmas szellemi áramlatnak első életet teremtő megnyilvánulása található, amely Genfből Franciaországba betörve, rólunk a spanyol igát lerázva s az amerikai Egyesült Államokat megalapítva a despotizmust elűzte, a hatalmi törekvéseket megfékezte, az önkényuralmat korlátozta, a mai kor gyermekeinek a polgári szabadságjogokat biztosította, akkor felmerül az a kérdés, vajjon kimutatható-e, melyik *kálvinista hitelben* rejlik ama szabadságjogok gyökere? Hiszen a kálvinizmus első sorban a hit reformálását jelenté s nem teremthet másként, csak hitvallásának következményeként és hitének ereje által politikai szabadságot.

Ne csodálkozzék senki azon, ha e kérdés megoldásaként, látszólag ellentmondóan, a kálvinisták alapvető dogmájára: *az Úr feltétlen szuverénításának* hitelvére utalok. Eből következik ugyanis az, hogy mindenféle földi tekintély és hatalom nem önmagából ered, hanem kívülről származik, úgy hogy a természetí adottság rendjén sem a fejedelem, sem a nép szuverénításáról nem lehet beszélni. Szuverén egyedül a hatalmas Isten, aki bármely rendű és rangú teremtményt, akár a fejedelmi palotában, akár koldustanyán született is, önmagához hasonlítva nem tekint semmibe sem. Egyik teremtménynek hatalma a másik felett csak úgy keletkezik, ha Isten ezt a hatalmat megadja; nem azért, hogy azt végleg kiadja kezéből, hanem, hogy azt a maga dicsőségére használtassa. Vagyis ő szabadon rendelkezik ezzel s annak adja a hatalmat, akinek akarja. Egy-szer a királyoknak és a fejedelmeknek, máskor a nemesi rendnek és a patrícius polgároknak, sőt megtörténik az is, hogy az egész népnek. Az amerikai demokrácia épp oly alkalmas eszköz az Ő szuverén hatalmának megmutatására,

mint az orosz abszolutizmus. Nem az a kérdés, hogy a nép maga gyakorolja-e a hatalmat vagy pedig a király, hanem az, hogy ha uralkodnak, ezt az Ő akarata szerint teszik-e?

Ennek megállapítása következtében két irányban mondtunk marasztaló ítéletet. Egyfelől a *Grotius* Hugó és a *Mirabeau*-féle népszuverénitási tanát illetőleg. Az a gondolat, mintha minden ember azon az alapon, hogy létezik, részt követelhet a politikai hatalomból s hogy az állam eme részek egybefűzéséből állna elő, az Úr szabad akaratát korlátozza, a suverénitás forrását az Úr helyett az emberbe, mint ilyenbe helyezi és mindenféle erkölcsi tekintélyt lerombol. Ezzel együtt azonban a Stuartok, a francia legítímisták és a porosz junkerek „droit divin”-je felett is kimondtuk az ítéletet. Amit I. Károly még a vérpadon is vallott gyóntató papja előtt: „A nép nem vehet részt az uralkodásban, ez nem az ő joga; a király és alattvalói egészen különböző személyek”¹⁰⁰) az a régi bűnös elv, amely a fejedelmeket magasabbrendű lények egy fajtájává deklarálja s amely nem egyeztethető össze az Úr korlátlan suverénitására vallott elvvel. Hogy *De Chambord* gróf még nem is olyan régen, nemcsak az 1789-iki elvek vállalását utasította vissza, hanem a nemzetgyűléssel kötendő bármily irányú megállapodást is, az a királyok „droit divin”-jének épp oly téves felfogásából származik. A fejedelmek részére sincs más értelme az „Isten kegyelméből való uralkodás”-nak s nem lehet másféleképpen „droit divin”-ről szó, csak akként, hogy amikor bárki is közülünk valamiféle reáruházott hatalmat gyakorol, úgy annak gyakorlása miatt, mások jogainak tiszteletben tartása mellett, még az Úrnak is felelősséggel tartozik.

Mindebből nyilvánvaló azután, hogy a „droit divin” ilyen értelmezése az uralkodói hatalom istenítését s a királyi trón előtt való szolgálai megalázkodást nem engedi meg. Ha egyedül az Úr suverén s bárki közülünk, maga a király is, csak tőle függő teremtmény, akkor a fejedelmi szemé-

lyek istenítése, mindenféle olyan kísérlet, mely azokban magasabbrendű lényeket akar látni, nem más, mint alávaló tolvajlás, mely az Ő nevének dicsőségét rabolja meg. A kálvinisták tényleg arra is törekedtek, hogy a királyt, amennyiben az az egyház tagja, csak egyszerű egyháztagnak tekintsék és amikor az egyik *Condé* herceg *Drieux*-nél kiadta a parancsot, hogy kezdjék meg a csatát, a tábori lelkes nem rettent vissza attól, hogy őt a csapatok előtt kérdőre ne vonja azért, hogy miként merészeli megkezdeni a csatát, mielőtt bűnvallomást tett volna arról, hogy egyik tisztjének leányát megbántotta. És *Condé*, ahelyett, hogy a kérdezőt korbácsával arculütötte volna, magához hívatta a megsértett apát, leszállt lováról és bűnvallomást tett.

Az isteni szuverénitásról hirdetett elv azonban épp úgy fordul az állam mindent lenyűgözni készülő hatalma ellen is, amely fenyeget bennünket, mint ahogy a fejedelmek istenítése ellen fordult. Nem változtat a dolgon az, hogy a fejedelemnek, a parlamentnek vagy az államnak akarjuk-e adni azt, ami az Urat illeti meg. Ahogy a fejedelem, úgy az állam is csak teremtmény, amely Neki köszöni létét s nem követelhet magának olyan jogokat, amelyekről Ő királyi fenséggel mondá: „Dicsőségemet nem engedem át másnak”. A kálvinisták ezt úgy fejezték ki, hogy rendületlenül azt hangoztatták, hogy az olyan felsőbbségnek, amely az Isten és az Ő Igéje ellenére bármit is követel, nemcsak, hogy nem szükséges, de nem is szabad engedelmeskedni.¹⁰¹⁾ A teremtmény imádása a kálvinisták előtt a legsúlyosabb bűn és hogy politikai tekintetben a perzsa kényúr napistennek hivatja-e magát vagy pedig Augustus a népet a maga képmása előtt áldozni kényszeríti-e, avagy a modern felfogás az állam apotheozisában vesztí-e el önmagát, az teljesen egyre megy. Ilyen bűnös törekvésben nem osztozik az igazi kálvinista.

Sőt tovább megyek. Ha az isteni szuverénitás kormányozza a világot, akkor Ő nemcsak hősi tettek által, hanem

a fejedelmek és a népek bűnei útján is a maga terveit hajtja végre, amiért az utóbbinak következményeivel a bűnös megbélyegzése mellett is, kénytelenek vagyunk számolni. Nem szorul bizonyításra az, hogy az angol főrendek *Földnélküli Jánostól* olyan módon csikarták ki a *Magna Chartát*, mely őket nem kedvező színben tünteti fel, de hogy a Magna Charta útján az angol parlamentnek oly nagy hatalom jutott a kezébe (amelyről az angol gúnyosan mondja: mindent tehet, csak férfit asszonnyá nem), ebből mindenesetre kétségtelen, hogy ezt Ő akarta s ezáltal olyan jogot teremtett, amelyet Ő szentesített. Nabukadnézár vétkezik azáltal, hogy Izraelt megtámadja, de az a körülmény, hogy Izraelnek Babylonba kellett menni, mégis Isten akarata s Izrael számára oly gyümölcsöket termelt, amelyeket az elfogadott. Ez az eset a francia forradalommal is. Lényegileg, ahogy Burke nem túlerősen mondja: a legrettenetesebb bűn volt; hogy azonban az ancien régime megbukott, az épp úgy istenítélet volt, amely a fejedelmeket sujtotta, mint ahogy a forradalom gyümölcseit mi is, antirevolucionérek, nem a forradalomnak ugyan, de a szuverén Úrnak tartozó hálával elfogadjuk. Éppen ebben különbözünk a contra-revolucionérektől, azoktól, akik a történelem által teremtett jogi helyzetet nem akarják elismerni és mindannak erőszakos megsemmisítésére törekednek, ami történelmi jogon áll fenn.

Mindezt azonban csak futólag érintem. Fontosabb következménye az isteni szuverénitásról szóló tannak a kálvinizmus központi jelentőségű dogmája, „az egyház szíve”, a *praedestináció tana*. Az energia, a hősiesség és a dicsőség korszakaiban mindig ezt vallották a kálvinisták és csak a szellemi hanyatlás napjaiban felejtették el vagy tagadták meg az erkölcsi életnek eme mélységes gondolatát. Az Isten szuverénitásából vezethető ez le, mert a kálvinista sohasem akarta e dogma segítségével önmagát felmagasztalni, hanem csak azt vallani, hogy az erkölcsi nagyság és

a hithűség területén is az Úré minden dicsőség. Nem kell arról megemlékezni, hogy Kálvin innen kölcsönzé erejét. Apáinkról és a hugenottákról hitvallásuk és folyamodványuk tanuskodik. A puritánus mozgalmakról *Mrs. Hutchinson*, akinek emlékirataira már utaltam, írja a következőket: „Ez időben a praedestináció fontos dogmáját az anglikán prelátusok kezdték elhanyagolni, de minden szent és komoly egyéniség izzóan ragaszkodott hozzá”.¹⁰²⁾ *Bancroft* meg így nyilatkozik az amerikai Egyesült Államok alapítóiról: „A hatalmas Isten ama csodálatra méltó akaratába vetett sziklaszilárd hitük, mellyel őket elhívta, volt erejük titka. Mivel az elhívás tudata tölté el őket, félelmet nem ismertek és kiirtották a rabszolgalelket, mely valamiféle szellemi despotizmus vagy a világi kényurak előtt meghajol”.¹⁰³⁾

S ha még szükség van tanura, lássuk, mit mond *Maurice* professzor, „Lectures on social morality” c. munkájában. „Megingathatatlan alap az, amelyen állunk, mert az elhívás alapján állunk”, mondta Kálvin. És Franciaországban, Hollandiában, Skóciában mindenki az ő szavára figyelt. Ez a szó volt a francia vallásháborúk mozgató ereje. Hollandia felszabadulása a spanyol rabságból ennek a hitételnek a gyümölcse volt. A skót nemzet kialakulása ennek az elvnek köszönhető. Ám még ma is oly élénken hat ez a hatalmas elv, hogy a társadalmi erkölcsstan, ha ezzel az elvvel nem számol, nem érti meg az életet”.¹⁰⁴⁾ Nem is csoda. Az élő Istent minden dogmánál és rendszernél jobban nem a tudós értette meg, hanem a kéréskező kereskedő és szántóvető, amikor arra volt kényszerítve, hogy szembe álljon és harcoljon önmagával, monarchákkal, ördögökkel. Alva és Fülöp zsoidosai hadd hajoljanak meg fenyegetéseik előtt. A kálvinista ezt nem teheti. Neki dacolni kell ezekkel. Mert ők Istenért harcolnak, aki előhívta őket a halálból az életre.¹⁰⁵⁾ Éppen ebben rejlik annak a csodálatos erőnek titka, amit ez a hitelv ébreszt. Aki hisz a ki-

választásban, az tudja, hogy valamire van kiválasztva és ennek következtében bizonyos erkölcsi hivatása van; olyan hivatása, amelyért, éppen mert isteni eredetű, szükség esetén a legdrágább áldozatot is meg kell hozni; de amely egyúttal olyan rendeltetés, amit ő betölthet, mert az Úr, aki szuverén, hívta őt el erre s ennek következtében nem tünődik soká és nemigen fontolgatja dolgát, hanem az eke szarvára veti kezét és dolgozik. És figyeljük meg: az olyan egyház, amely az elhivatást az „egyház szívének” tartja, nem lehet klerikális, mert a „kiválasztottakban”, vagyis az egyháztagsokban keresi erősségét. Ebből a hittételből fakadt az a demokratikus egyházelv, amely az egyházból rövidesen az állami élet területére jutva, a holland népnek, a whigek Angliájának, valamint Amerikának szabadságjogokat biztosított. Az elhivatás elve teremte meg az egészséges polgári szellemet és a türelem elvét segíté diadalra. „Általa”, így ír Mrs. Hutchinson 1660-ban, „bizonyosodott be előttem az a nagy igazság, hogy Isten nem helyeselheti az emberi törvények segítségével kierőszakolt megtéréseket. Amint harcainknak, úgy fegyvereinknek is szellemieknek kell lenni”.¹⁰⁶)

Ugyanígy áll a dolog Kálvinnak a *bűnről* vallott, mélységekben járó nézetét illetőleg is, amely az isteni szuverenitás elismeréséből közvetlenül ered. Az imént láttuk, hogy ő republikánus, mert tudja, hogy a királyok is bűnös emberek és sokkal könnyebben lesznek a kísértés áldozatai, mint alattvalóik, mert több az alkalom erre. Azonban tudatában van annak is, hogy ugyanaz a bűn az alattvalók lelkében is dúl, úgy hogy az ellenszegülés a törvényes renddel szemben, a felkelés, a lázadás és a pártvillongás a végtelenségig tartana, ha egy igazságos szellemű alkotmány a hatalommal való visszaélés lehetőségét nem korlátozza, a határvonalakat meg nem huzza és a népnek természetszerű védelmet nem nyújt az uralomvágy és a gonoszság ellen.

Ez rendszernek minősíthető s benne következetesség

rejlik. Itt egészen másként áll a dolog, mint a francia doktrínéreknél, akik szintén követelhetik a szabadságjogokat, de ennél a pontnál a „citoyen”-ek kiválóságából indulnak ki, hogy nemsokára azután, e „kiválóság”-ban megcsalódva, hatalmi jogkörüket átlépve s esküjüket megszegve, a „coup d'état” (államcsíny) és a deportálás eszközének igénybevételével, a szabadságjogokkal való s őket meglepetésként ért visszaélést lehetetlenné tegyék.

Végül még egy kérdést. Az isteni szuverénitásból fakad az Ő Igéjének szuverén hatalma és hihetetlen, hogy különösképen az ó-testamentum tanulmányozása, az alkotmányos szabadságjogok fejlődését mily nagy mértékben elősegítette. A kálvinista közjog valamennyi művelői, akár genfiak, skótok, hollandok, franciák, angolok vagy amerikaiak voltak is azok, az első ponttól az utolsóig mindig az izraelita közjogra hivatkozással védelmezték a közszabadságjogokat. Nem azért, mintha ők a mózesi jogot a maguk korában visszaállítani kívánták volna. Az ilyen kíváncsúságról Kálvin így nyilatkozik: „mily veszedelmes és csalfa ez a tan, kimutathatják mások; nekem elég, ha kimutatom, hogy hamis és buta”.¹⁰⁷⁾ Nem azért, hanem a próféták bátor fellépésében, a népgyűlés (a kahál) jogkörében, a törzseknek és a nemzetségek fejeinek sajátos jogjaiban, de különösképen az első királyválasztás módozataiban, a politikai szabadságot illetőleg egy olyan elv nyilvánult meg, amely a maga üde fuvallatával mindenféle kényúri hatalmat elsöpört. Saulról például meg van írva, hogy ő olajjal megkenés és a sors útmutatása folytán jelöltetett ugyan ki, de a Jabesbeliek megszabadítása után az egész nép Gílgálba vonult és ott „Sault királlyá tette”.¹⁰⁸⁾ Épp úgy fel van jegyezve Dávidról, hogy őt ugyan Sámuel kente fel, de Hebronban Juda vénei is felavatták¹⁰⁹⁾ és az előbb elpártolt törzsek koronáját is csak úgy nyerte el, hogy a törzsek vénei neki azt felajánlták.¹¹⁰⁾ Vajjon nem önként érthető-e azután, hogy a kálvinista államférfiak, kik egy lépést sem

tettek anélkül, hogy az Irást előbb meg ne tekintették volna, majdnem isteni parancsnak kezdték tekinteni az alkotmányos rendszert, amely a trónöröklési jogot ugyan nem semmisíti meg, de a korona hatalmát azért mégis korlátozza. A közvélemény történelmi vizsgálata épp úgy, mint a különféle közjogi tanulmányok, valóban igazolják is azt, hogy Saul és Dávid koronázásának ténye a keresztyén népeknél sokkal jobban siettette az alkotmányos gondolkodás kifejlődését, mint a legnagasztozabb elméletek.

*

Eddig tehát bebizonyítottam azt, hogy a politikai szabadság gyenge plántája a kálvinista nemzetek között, Svájcban és Hollandiában, Angliában és Amerikában egyaránt gyökeret vert; bebizonyítottam, hogy Amerika, a legmesszebbmenő szabadság hazája, a puritánusok alkotása; bebizonyítottam, hogy a puritánok szellemi erejének az angol kálvinizmus a forrása s továbbmenve, hogy az independentsek küzdelme annak az élő és ható gondolatnak továbbfejlesztése, amely egykor a francia hugenottákat lelkesítette; bebizonyítottam, hogy mindezekben a hatalmas szellemi mozgalmakban egy és ugyanazon csira él, amely mindig jobban fejlődik és hogy azt a magot, amelyből ez a csira mind nagyobbra nőtt, Kálvin hatalmas szelleme hozta létre. Életprogramja: „az Úr abszolút szüverén“, olyan varázshatalommal bírt, amely még ma is csodálatra ragad bennünket azáltal, hogy amíg egyfelől a tekintélyelvnek a legszilárdabb alapot biztosítja, addig másfelől a szabadság plántájának zavartalan növekedést biztosít.

Azt állítom tehát én mindezzel, hogy a sötét éjszaka Kálvinig tartott és csak az ő feltűnésével derült fel a hajnal? Ilyen, a történelemmel homlokegyenest ellenkező gondolatot nem vethetek fel, mert a legnagyobb lángész is csak korának gyermeke marad és Kálvin majesztetikus alakját is a mult emeli vállán. Nem; a szabadság után való vágyat és az önkényuralom iránti ellenszenvet nem a genfi refor-

mátor oltotta be a germánság vérébe! Már egy *Arminius* a teutoburgi erdőben, egy *Claudius Civilis* a mi saját földünkön ketté tudták törni a rabláncokat. Az önkényuralomnak ellensége volt a germán faj századokon keresztül és úgy a római katolikus, mint a református nemzetek védelmezték jogainkat és a közszabadságot az *Alvák* és a *Vargások* ellen. Hasonlóképen a keresztyén egyház is Kálvin felléptekor másfél évezredes multra tekinteti vissza és hogy szellemének valódi követői nem az önkényuralmi rendszer mellett foglaltak állást, azt világosan megértette a tarsusi hős az ő korinthusiaival, Ambrosius Milanóban Theodosius császárral, megmutatta Wiclif bilincsei között, Husz János a máglyán, Luther pedig a wormsí birodalmi gyűlésen. Vegyük ehhez még a renaissance hatását, amely a marathoni hősokeket ismét megszólaltatta, Görögország és a régi Róma dicsőségét újra fénybe borította, úgy e három elemben: a germán faj, a keresztyénség és a renaissanceban, megtaláljuk mindama tényezőket, amelyek, mielőtt Genf nevét megemlíthetnők, már bizonyos mértékig profétáltak a közszabadságról. Mindeme tényezők azonban külön utakon érvényesültek, ahelyett, hogy egymást kölcsönösen támogatták volna. A welfek és a gíbellinek harcaiban az egyház a germán szellemmel került összeütközésbe, a humanisták gúnyja az obscurantizmust érte, a keresztyénség pedig hamarosan a renaissanceot támadta meg és mindkét esetben úgy álltak szemben egymással a küzdő pártok, mint a Salamon-féle perben: mindkét fél azt állította, hogy ő a szabadság szülőanyja, de kegyetlenebbül, mint ott, vágták ketté az élő csecsemőt. Ez tartá fenn az abszolutizmust. Hogy ezt megtörjék, ahhoz az ősi germán erő vezetése, az egyház megújítása, a renaissance mélységes szent tartalommal való megtöltése és e három rubinkő egybefűzése volt szükséges és mindezt megcselekedte Kálvin. A germánizmus *erejét*, a keresztyén szellem *szabadságát* és a klasszicizmus *nemes* mivoltát szellemének tüzeiben oly ér-

tékes érczé olvasztotta össze, amelyre a holland nép is készséggel ráütötte a maga címerét, az Írás és a szabadság kalpagja körül e köriratot vésve: „hac nitimur, hanc tuemur!”

Am sajnós, a legtöbb európai nép ebből a kézből nem akarta elfogadni a szabadság üdítő italát. A reformációt elnyomták; melynek nyomán elpusztult Olaszország, tönkrement Spanyolország; a *Habsburgok* népeik szívét marcangolták, Franciaország legyengült s legnagyobb királya igazi keleti kényúrként uralkodott. Ez nyitott azután tág teret annak a durva elnyomásnak, amely a parlamentet vagy a rendi alkotmányt félretolva, egyfelől a nemesség, másfelől az udvaroncok hada által a népnek jogait lábbal tiporta s a szabadságnak a népek szívében ki-kigyúló szikráját rögtön elfojtá. Ez a szellem hatalmába kerítette a német fejedelmi udvarokat is, hol francia pénzért és francia maitressekért a germán szellemet megtagadták s a nép fiait, mintha csak rabszolgákról lenne szó, idegen hadseregek számára áruba bocsátották. Sőt, még a svájci kantonok tanácsait is megrontotta ez, a szabad holland tartományokat pedig a patriciusi nepotizmus formájában, azzal a szellemmel fertőzte meg a francia befolyás, melyet az önteltség és az alsóbb társadalmi rétegek lenézése táplál.

Ez tűrhetetlen állapot volt. A büszke európai szellemnek kell az ázsiai felett uralkodni, de a perzsa satrapák ázsiai despotizmusa számára nincsen hely a szabad Európában. Előbb vagy utóbb kenyértörésre kellett jutni ennek s valóban az Úr ítélete jelentkezett az udvarok uralmi vágya és a népek rabszolgái lelkülete felett, amikor a francia forradalom borzalmi felszínre dobták a mentőeszközöket.

Szabad lég után sóvárogtak s íme, a kálvinista területeken az nagy készletekben volt található. A szabadság e *formáit* lehetett ugyan utánózni, de ami nem volt sehol található, az az erkölcsi elem volt, a mi őseink hősies hite,

amely által a kálvinizmus naggyá lett; ami hiányzott, az a „magistratus inferiores” volt, amely a szabadság harcát törvényszerűen indíthatta volna meg s amit szintén nem találtak, az a régi megbízható nemzetközi jog volt, amely kívülről védelmet ígért a fejedelem és a nemesség zsarnoki önkénye ellen.

Ekkor léptek fel az encyklopédisták, *Grotius* Hugónak, a tudás eme hatalmas alakjának, egyben azonban a kálvinizmus esküdt ellenségének szellemi utódai. Nem lényeges itt az, hogy *Gronovius* az ő szentírásszerű érvelését meggyengítette,¹¹¹⁾ *De Groot* rendszere helyes volt, mikor nem a hitben, hanem az ember „társas alkatában” kereste forradalmi gondolata kiindulópontját. Ebben követték őt a deisták, nemsokára a francia encyklopédisták iskolája s így jött létre az a tan, az „emberi jogok” ama dogmatikája, amely a kálvinista szabadságjogokat, a maga természetes gyökereiről letépve, az önteltség és az emberi önhittség elvadult talaján kívánta kitermelni. A föld felett kiválóan sikerült az épületet utánozni, csak az alapon volt eltérés. A kálvinizmusban az Isten szuverénitása, az ember bűnös voltának elismerése és a szigorú erkölcsiség kívánalma áll szemben a párisi szeptembristák klubjaival, hol az isteni mindenhatóságot az önszuverénitás tanával pótolták, az embert a maga kiválóságában rajzolták és legvadabb szenvedélyeit bocsátották szabadjára.

Ez a mozgalom: lassankint lángbaborította Franciaországot s nemsokára egész Európát. A fennálló rendet végkép felforgatták. Vonatkozott ez az emberre és a családra, az államra és a társadalomra egyaránt. Kitört a zivatar. Az őrjöngő bosszú első jelenetei után *Robespierre* rémuralma, majd *Napoleon* vasökle megmutatta a népeknek, hogy hit és másodrendű magisztrátus nélkül mivé lesz a szuverénnek nyilvánított nép szabadsága. Lassankint azonban a *Píttek* és a *Steinek* a népekbe lelket öntő vezetése alatt kiemelkedett Európa ebből a szennyből s meg-

aláztatásból. Európában, — mondtam az imént — ha az ázsiai despotizmusnak, úgy az afrikai tomboktu vérszomjnak sincs helye. Így fékeztek meg a szeptembristák dühét s a lipcsei csataterőről a szabadulás diadaléneke szállt messze. A fejedelmek és a föld nagyjai, a mi patriciusaink és vezetőembereink felett az igazság ítéletnapja vonult át; az eltiport nemzetek vérét és könnyét felszárítá a francia forradalom; a szabadság becsülete meg volt mentve. Ennek a forradalomnak bűnös alapelvéért és vétkeiért természetesen azokat terheli a felelősség, akik azt elkövették s az Úr ítélkezik majd felettük; de mégis minden bűnön és szenvedésen keresztül is Európa áldást nyert! Amit a kálvinizmustól vonakodtak elfogadni, azt a francia szabadsághősök kezéből mohón fogadták el s akárhoggy igyekezett is Róma, a restauráció és a romanticizmus a régít visszaállítani, Európa népei nem engedték meg. Így maradtak meg épségben az 1830-iki, valamint az 1848-iki forradalom után, hacsak részben is, a kálvinizmus gyümölcsei.

Nyomatékosan hangsúlyozom, hogy a *kálvinizmus*; mert hogy mily eredményt hozott létre a francia forradalom ott, ahol a saját erejére volt utalva, azt a szegény *Franciaországtól* kell megkérdezni, amelyik, minekutána egy hamis eszme után indulva végképen kimerült s miután tizennégy forradalmon ment keresztül s valamennyi államformát kipróbált, még ma is egy *δὸς μοι πού στῶ* -val az ajkán keresi az előle mindig eltűnő szabadságot. Meg kell kérdezni, hogy mire képes a forradalom önerejéből a gyászosan tönkrement Spanyolországtól, amely dicsőségének zeníthjéről folyton lejjebb szállva, majdnem semmi rokonszenvet nem tud kelteni többé maga iránt, anélkül, hogy gúny ne vegyüljön belé. Vagy ha már tanúbizonyságra is van szükség, úgy hasonlitsátok össze Mexikót és Perut, Chilét és Uruguayt, a forradalmi köztársaság legtükétebb példányait — melyek közül egyiknek a címerében a frigiai sipka gyilokra tűzve látható — az amerikai Egyesült

Államokkal s mondjátok meg, vajjon ez a mélyreható különbség nem beszédes tanúbizonyság-e?

A mi nyugati államainkat is fenyegeti azonban veszedelem. Említettem, hogy a francia forradalom eredményét nem vonom kétségbe. Az Úr rendelése szerint ugyanis a maga bűnös megjelenési formájában is a kálvinista szabadságjogok terjedését szolgálta. Nem panaszkodom emiatt, sőt hálát adok érte; de csak egy feltétel alatt, t. i. hogy ha rámutatunk arra a *méreganyagra*, amit az európai államszervezetbe vitt magával. Mivel ez a forradalom még egyebet is csinált, mint csupán a kálvinista szabadságjogokat másolta le; mert alkotott még egy rendszert is, egy kátét is, egy tant is s ez az a rendszer, amely az Úr és annak igazságosságával szemben a rend és a tekiniély kötelékeit széttépi, a társadalmi élet szilárd alapjait aláássa, az emberi szenvedélyeknek szabad teret enged és az alsóbbrendű anyagi életet fölébe helyezi a szellemi életnek.

Nos, ezt a rendszert, ezt a dogmatikát, nem pedig a szabadságjogokat támadjuk mi antirevolucionérek. Tisztában vagyunk mi azzal, hogy a paradicsomi állapotok e földön nem valósulhatnak meg; de azt sem akarjuk, hogy minden külső kényszer nélkül visszaszorítsanak bennünket a pokol tornácaiba.

Abban a hiszemben, hogy bölcs dolgot cselekszik, gyakran nevezett a napisajtó jóleső elégtétellel bennünket a legteljesebb mértékben forradalmi pártnak, valahányszor felemeltük tiltakozó szavunkat a reakció és a régi állapotokhoz való visszatérés ellen. Tévedtek azonban, akik így vélekedtek. A közönséges értelemben vett forradalmaktól annyira nem idegenkedünk, hogy inkább Görögország felkelése Perzsia ellen csodálatunkat, Svájc felkelése a Habsburgok ellen rokonérzésünket, őseink szabadságharca Spanyolország ellen szeretetünket, Anglia „dicsőséges forradalma” jóindulatunkat kelti fel és végül az amerikai szabadságharc a legtökéletesebb jóváhagyásunkkal találkozik.

Az ellen azonban szót emelünk, hogy ezeket a forradalmakat és a francia forradalmat egy napon említsék.

Bluntschli liberális oldalon éppen nem áll gyanúban; ő pedig „*Geschichte des allgemeinen Staatsrechts*” c. munkájában maga is elismeri, hogy „az angol forradalom a franciával ellentétben éppen nem egy új államot és egy új jogot kívánt létesíteni, hanem kizárólag az volt a célja, hogy a régi népjogokat megvédelmezze és új garanciákkal lássa el”.¹¹²⁾

Utalhatok továbbá Burke-re, arra, akit 1857-ben rektori székfoglalójában Opzoomer tanár az utrechti egyetemen, mint kiváltképen szabadelvű államférfit, politikai életünk megbízható vezetőjeként mutatott be.¹¹³⁾ Nos: Burke Ödön is testestől-lelkestől antirevolucionér volt. Az amerikai felkelést azért védelmezi, mert a hit „mindig az energia principiuma, a szabad szellem főoka gyanánt mutatkozott ennél a derék népnél, mint a legnagyobb ellenzője az elme és a vélemény vak behódolásának”.¹¹⁴⁾ Azoknak, akik az angol „dicsőséges forradalmat” a franciával akarják összehasonlítani, azt válaszolja: „A mi forradalmunk és Franciaországé, a végrehajtás csaknem minden részletében és egész szellemében, éppen az ellenkezői egymásnak”.¹¹⁵⁾ S ha megkérdezzük tőle, hogy miért antirevolucionér és miért foglal állást a francia forradalommal szemben, akkor azt mondja, „mert a francia forradalom alapjában nem más, mint az emberi társadalom felforgatása s rendszere keresztényellenes tan”.¹¹⁶⁾ „Nem egy nép, hanem egy rendszer ellen harcolunk s ezen rendszer lényegénél fogva felforgat minden kormányzást”.¹¹⁷⁾ Ezt a rendszert végül is ebben a találó képben jellemzi: „Olyanvalami ez, mintha lennének olyan gyermekek, akik atyjukkal együtt élnek s az nem tetszene nekik többé. Elhatározzák tehát, hogy megíjítják őt s ennek az íjító kúrának végrehajtásaként feldarabolják őt s beledobják e darabokat a főzőüstbe, abban a reményben, hogy annak a tűznek segítségével, amelyet

szenvedélyük szít, a mintaapának megteremtése lehetséges lesz".¹¹⁸) Vagy még rövidebben összefoglalva, az ellentétet e velős szavakban magyarázza meg: „Mi az angolok jogaiért s nem az emberi jogokért harcolunk”.

Miként Burke, úgy gondolkozunk mi is, holland kálvinisták; a szabadságot valljuk, de a természet rendjének megzavarása ellen vagyunk. A szabadságot kívánjuk s ezért nem olyan értelemben vagyunk kálvinisták, mintha a régi állapotokhoz való visszatérés menthetne meg bennünket. Bennünk él a kálvinizmus s magában hordja a fejlődés energiáját: hogyan kívánhatnánk vissza tehát egy olyan fejlődési folyamatot, amelyen már rég túl vagyunk? Nem; a mi célunk nem az államegyház helyreállítása; sokkal inkább irtózunk etiól, mert tudjuk, hogy ez hitünk kárára van. Arra sem vágyódunk, hogy az egyház ismét az iskola úrnője legyen, mert tudjuk, hogy ez a tanítás elevenségét veszélyeztetí. Nem kívánjuk azt, hogy a régebbi kiváltság visszatérjen, mert tudjuk, hogy írigységet és ellenséges érzést szülne.

Nem akarjuk azt, hogy az állam egysége ismét hét darabra szakadjon, mert meggyőződésünk szerint nem a provinciálizmusban, hanem a *nacionalizmusban* van a jövő reménysége. Alkotmányos jogaink félretolását egyenesen nem tűrnők; míg az alkotmányos monarchia veszélyeztetése esetén rögtön védelmére sietnénk. Nem; amit mi akarunk, az egyenlő jog mindenki számára, bármilyen helyzetre vagy vallásra nézve. Lelkiismeretszabadságunkat, a sajtószabadságot, az egyesülés s a gondolat-szabadságot akarjuk végrehajtani teljes erővel. Az egyház szabaddá tétele a mi célunk azáltal, hogy azt becsületesen és teljesen elválasszuk az államtól finánciális tekintetben is; óhajtjuk az iskola szabaddátételét, de nem azáltal, hogy azt az egyháznak, hanem hogy az állam kormányzása és felügyelete alatt a szülőknek visszaadjuk, mivel a személynélküli állam szerintünk nem lehet iskolames-

ter. Azon kapocs szorosabbá tételét akarjuk, amely népünket az Orániai-házhoz köti, a legkiválóbb népjelleg megőrzése mellett, amire nézve maga a dinasztia is szimbolum és kezesség is mindenkor. A decentralizáció, az organikus népképviselés és az erkölcsös gyarmatpolitika harcosai vagyunk. Azt kívánjuk, hogy a főiskoláknak nagyobb szabadsága, az igazságszolgáltatásnak pedig nagyobb önállósága legyen, ha kell, zsúri által végrehajtva. És hogyha önök a védelem problémája után érdeklődnek, akkor csak ezt felelem: Éppen Svájc, Anglia és Amerika, tehát a leginkább kálvinista országok azok, amelyek a legkevesebbet tettek hadseregük érdekében és amelyeknek függetlensége még mindig, minden látszat szerint a legjobban van biztosítva.

És ha ezen szabad program miatt, a *keresztyén* liberalizmus e zászlaja miatt, amelyet kitűztünk, a baloldali radikálisokkal akarnak minket összehasonlítani, erre nézve a legkevésbé sem tagadjuk meg részben a jogot.

Társadalmi életünk formai programjában ugyanis Fourier és St. Simon néha a názárethi próféta után következnek. Nagyszerűen megértette ezt Deramey: mert Pál apostol a demokrácia apostola is egyszersmind.¹¹⁹⁾ Csak azt az egyet ne felejtsék el az emberek soha, hogy az *igazi szőlőtő* leveléhez semmi sem hasonlít oly nagyon, mint a *vadszőlő* levele, mely *soha sem hoz gyümölcsöt*.

Érvényes ez itt is. Ámbár igényeink a legaktívabb radikálizmussal is gyakran megegyeznek, mégis teljesen különböző gyökéren virágoznak. „Amikor ketten cselekszik ugyanazt, nem ugyanaz.” *Mi mindent, ők semmit sem várnak a hittől.*

A hittől! Ettől az igénytől el nem távolodhatunk. Mert szeretjük a szabadságot és csaknem három század történetéből tudjuk, hogy csak a hitben van meg azon életerő, amely számunkra és későbbi nemzedékekben is gyermekeink számára ezen szabadságról kezkesedik.

És így bevégeztem feladatomat. Köszönetet mondok jóakaratokért, amellyel hallgattak. És ha néhány szó nagyon erősen hangzott, a gondolat szabadságáért bocsássák azt meg nekem. Hogy pedig tanulmányom jutalmát én is elnyerjem, az az óhajtásom, hogy a holland ifjúság, az öregeknek velünk szemben alkalmazott rágalmozó beszédét ne utánozza és ne mondja többé senki, hogy mi, holland kálvinisták, a *reakció pártja* vagyunk.

JEGYZETEK.

1) *Mathiew*, *Magnalia Christi Americana* II. p. 13. V. ö. *De Tocqueville*, *La democratie en Amérique*, I. p. 66.

2) *De Tocqueville*, I. m. III. p. 513. Szavai szó szerint: „A polgárok minden pillanatban a közigazgatás ellenőrzése alá kerülnek; észrevétlenül és mintegy öntudatlanul sodródnak oda, hogy mindennap feláldozzák neki egyéni függetlenségüknek valami újabb darabját és ugyanezek az emberek, akik időnként porbadöntenek egy trónt és királyokat taposnak lábaik alá, mindjobban meghajolnak ellenkezés nélkül egy hivatalnokocská legkisebb akarata előtt.”

Az idézetek betoldásánál a mondatszerkesztés, szám és rövidség az eredeti szövegnek összevonását és változtatását kívánta meg néhol. Ezért adom itt is, egybeült is a szószerinti idézetet a jegyzetben.

3) *Bancroft* G. *History of the United States from the discovery of the American Continent*, 15-ik kiad. Boston, 1853. I. 464.

A kálvinizmus fanatikusa a szabadság fanatikusa volt; mert a szabadságért folytatott erkölcsi hadakozásban hitvallása seregének egy részét alkotta s leghűségesebb szövetségese volt az ütközetben.

4) *De Tocqueville*, I. m. I. p. 69.

5) *Laugel*. *L'Angleterre politique et sociale*, Páris, 1873. p. 41.

6) *Groen van Pinsterer*, *Nederlandsche Gedachten*, 2-ik sorozat, 4. rész, p. 203. (1873. okt. 22.).

7) *Calvin*, *F. Opera omnia*. Amsterdam, 1667. Tom. IX. p. 399. vagy *Institutio rel. Christ.* IV. k. 20. f. 8. §. (Magyarul legutóbb az 1554-iki kiadás megjelent Ref. Egyházi Könyvtár V., VI. k. Pápa; 1909—10. Ford. Czeglédi Sándor és Rábold Gusztáv.)

8) *Stahl*, *die Lutherische Kirche und die Union*, 1859-iki kiad. p. 62. V. ö. *Groen van Prinsterer* *Ongelooft en Revolutie*, 2-ik kiad. p. 138.

9) *Dr. Alzog J.* *Handbuch der Univ. Kirchengeschichte*, 8-ik kiad. II. k. p. 542.

10) *Cousin*, *Histoire de la philosophie du 18-ème Siècle* I. v. p. 61.

11) *Stahl*, *Die Parteien in Staat und Kirche* p. 53.

12) *Washington*, *Writings* XI. k. p. 48. „Összefoglalva néhány szóban az egészet, mióta résztveszek a kormányzás adminisztrációjában, sohasem láttam olyan krízist, amely ítéletem szerint oly jelentős lett volna érdekes eseményekkel, sem olyat, mint amelyikből többet kell tanulnunk, akár az egyik, akár a másik oldalról tekintünk is.” V. ö. *Holst*, *Verfassung und Demokratie der Vereinigten Staaten von Amerika*, Düsseldorf, 1873. I. k. p. III.

13) Jefferson levele Van Burenhez, 1824. jun. 29., közölve *Van Buren*, *Political Parties* p. 434., ahol olvassuk: „Hamilton ugyanis

nyíltan elismerte, hogy ő az angol alkotmányt adminisztrációi minden romlottságával együtt a kormányzás legtökéletesebb modeljének tekintette, amelyet valaha emberi akarat kitervezett; azt állítva egyszerűsmind ugyanekkor, hogy ezen ország szelleme annyira alapvetően republikánus, hogy ábrándozás lenne a monarchia felállítására gondolni."

Idézi *Holst*, I. m. I. p. 47. *Holst* olvasásánál tartsuk mindig szem előtt, hogy ez a német tudós a forradalmi politikusokhoz tartozik. Nyilatkozatának tehát kétszeres súlya van.

14) *Holst*, I. m. I. p. 96. Hogy egy köztársaságparti egyuttal forradalmi párti és megfordítva egy antirevolucionér királypárti, az tulajdonképpen fogalomzavar, amely már akkoriban is sokakat félrevezetett. *Holst* világosan be is látta ezt s ezért írja az antirevolucionérekről: „Bűnük az volt, hogy nem a monarchikus eszmében látták mindenféle politikai baj okát.” U. o. Éppen a monarchia vezetett volna az ő nézete szerint Amerikában forradalomra. A monarchia nem a szabadságra vezető út, nem nyújt reménységet. Nem állhatna meg s ha kipróbálnák, nagyobb nyugtalanságra és forradalomra vezetne, mint bármi egyéb.

Fischer Ames, Works, I. p. 324. L. *Holst*, I. h.

15) *Holst*, I. p. 106. V. ö. *Washington*, Works. X. p. 403. skk.

16) *Elliot* Diplomatic Code angol fordításából II., p. 518. Idézi *Holst*, I. p. 113.

17) Adams többsége nem volt éppen nagy, aminek kettős oka volt. Az egyik volt az, hogy Washington, a természetszerűleg jelölt, az utolsó percben (szept. 16-iki kiáltvány) visszalépett. A másik volt az, hogy Hamilton, ki Adams iránt személy szerint nem túl nagy vonzalommal viseltetett, Pinckerey jelöltségét támogatta az alelnökségre, amiáltal a szavazást megzavarta. Jefferson tábora viszont, hogy mily nagy mértékben állt Franciaország nyomása alatt, kiténik Cabotnak Wolcotthoz intézett soraiból: „Kedvére kell járnunk Franciaországnak azért, hogy kedveltjét, Jefferson-t elnökké tessük, vagy háborúba kell keverednünk velük.”

Holst, I. m. I. k. p. 116. Dwight Wolcotthoz intézett sorai olvashatók *Gibb*, Memoirs of Wolcott, I. p. 107. Id. *Holst*, I. m. I. p. 109.

18) *Holst*, I. m. I. p. 26. Az idézett szavakra következő mondatot: „de ugyanaz a szellem, amely a rousseaui bölcsészeknek volt a szülőanyja, s amely azt Európára nézve oly nagy jelentőségre emelte, még mielőtt Jeffersont Párisban egészen a bolondulásig rabul ejtette volna, már élt Amerikában is” — ne értsük félre. Nem a 89-iki eseményekre van itt célzás, hanem a franciabarát politikusoknak köztársasági agitációjára '92 után. *Holst*nak az amerikai és a francia politikai eszmék rokonságára vonatkozó megállapítása liberális gondol-

kozásából ered. Franklin ama indítványáról, hogy imádkozzanak, Elliot tesz említést. (V. ö. Holst, I. m. I. p. 45.). Az említett folyóirat a *The North American quarterly review*, 1862. I. p. 160. Az idézett hely vége még erősebb: „Teremtőjének legyen szava hangzott el a hullámozó chaos fölött: Hadd szülessen nemzet egy nap alatt.” V. ö. Holst, I. m. I. p. 54.

19) V. ö. *Greeve*, *Historical view of the American Revolution*, p. 5. Hogy ez a közigazgatás szervezetét nem érintette, elismeri Webster is: „A forradalom nem forgatta fel a kormányzást minden formájában. Nem változtatta meg a helyi törvényeket s a városi közigazgatást.”

L. Holst, I. m. I. p. 22. A new-yorki alkotmány szövegét kiadta *De Trocqueville* is, I. m. I. k. p. 341.

20) *Thompson, J. P.* *Kirche und Staat in den Vereinigten Staten von Amerika*. Berlin, 1873. p. 102.

21) Amerikában a vallás vezérel a világosságra; az isteni törvények betöltése vezeti az embert a szabadságra. *De Tocqueville*, I. m. I. k. p. 65.

22) Szabad és hatalmas lévén a maga körében, megelégedve a számára kijelölt hellyel, tudja, hogy uralma annál szilárdabb alkotású, minél inkább csak a saját ereje által uralkodik és segítség igénybevétele nélkül tartja uralma alatt a szíveket. U. o. p. 69. V. ö. *Thompson*. I. m. p. 83.

23) Ezért az a szokás, hogy a kongresszus és a törvényhozó testület üléseit imával nyitják meg, a hadsereg és a flotta részére tábori lelkészeket állítanak és hogy a kormány rendel el hálaadó és böjtnapokat, a közvélemény helyeslésével találkozik és éppen nem tekintik állami tulkapásnak a vallásszabadsággal szemben.” *Thompson*, I. m. I. p. III. Thompson jogi és theologiai doktor s New-Yorkból származik. Lásd különösen *Laboulaye* kiváló tanulmányát a *Revue des deux mondes*ban (1873. okt.).

24) Jelentés az Öfelsége által kijelölt megbízottaknak, hogy megvizsgálják az angol iskolák nevelését, nem foglalva magában Öfelsége újabb bizottságát és a megbízottaknak, hogy megvizsgálják Skócia iskoláit, az Egyesült-Államok s a Felső- és Alsó-Canada tartományainak közös iskolarendszere szerint: Fraser Jakabtól, M. s. London, 1867.

V. ö. p. 160. „Mindenhon gondoskodás történt a Biblia olvasására s csaknem mindenütt gondoskodás történt a napi munkának imával való kezdésére.” Így olvassuk pl. a bostoni szabályok 8. fejezetében: „Az összes iskolák reggeli gyakorlatai minden iskola tanítója által az írások egy részének felolvasásával kezdődnek; az olvasást az Úr imája követi, ismételve a tanító által egyedül.” Ennek az iskolarendszernek jövőjéről mondja Fraser p. 201.: Összeszedve és elmélkedve a jelen-ségen, számomra is, mint észrevettem, ezen jövőendő kissé bizonytalan-

nak látszik. Arról, hogy a Bibliát New-York némely iskoláiban az írek kedvéért kiküszöbölték, l. u. o. p. 183.

25) V. ö. *De Tocqueville*, I. m. I. p. 50. „Üldöztetve szülőhazájuk kormányától... a puritánok egy olyan barbár és a világtól annyira elhagyatott földet kerestek, ahol még élhettek a maguk módján és szabadon imádkozhattak Istenhez.

26) *Bancroft*, Hist. of the United States I. p. 309. V. ö. Thompson, I. m. p. 44.

27) U. o. I. p. 322. és 464.

28) U. o. I. p. 462, 3. „Aki a legjobban imádkozik s a legjobban predikál, a legjobban harcol.”

29) Collection de memoires relatifs à la Revolution d'Angleterre, Paris és Rouen 18823, 26. köt. L. különösen az ő Histoire de la republique d'Angleterre et de Cromwell c. munkáját. Páris, 1854.

30, *Merle d'Aubigné*, Le protecteur ou la republique d'Angleterre aux jours de Cromwell. Páris, 1848. V. ö. *Chasles*, H. Olivier Cromwell. Páris, 1847.

31) *Macaulay*, Critical and historical Essays. London, 1862. I. k. p. 1—26. Miltonról szóló essayben.

32) *Weingarten*, H. Die Revolutionskirchen Englands, Lipsce, 1868.

33) I. Sámuel 23^a, 4 alapján tartott egyházi beszédéből; közölve Vaughan, Religious parties p. 66. V. ö. Bancroft, I. m. I. p. 306. és 7.

34) A presbyteriánusoknak 142 templomuk van 72.000 ülőhellyel, míg a templombajárók összes száma alig éri el az 50.000 lelket. V. ö. Herzog-féle Real Encyclopaedie der Theologischen Wissenschaften. I. kiad. (1854-ik.) England szó alatt.

35) *Weingarten*, I. m. p. 24. sk.

36) *Honori Reggi Kemnatensis*, De Statu ecclesiae Britannicae hodierno, Danzig, 1647.

37) V. ö. *Weingarten*. I. m. p. 4., 5.

38) *Calvini Opera* (Amsterd. kiad.) IX. k. p. 273b. 12. §. Kálvin intenciója a legjobban kitűnik a következő szavaiból: A tévelygéseknek három fokát ismerjük, amelyekre nézve véleményünk szerint elnézéssel kell viseltetni; másokat illetőleg elégséges a mérsékelt büntetés, úgy hogy csak a nyilvánvaló istentelenség büntettedik fejvesztéssel. L. VIII. k. p. 516a.

39) Hogy mindegyik fejedelem maga dönti el, hogy melyik választ tűri meg országában.

40) V. ö. *Weingarten*, I. m. p. 110. jegyzet.

41) U. o.

42) V. ö. *Baillie*, Letters II. k. p. 181. *Weingarten*nél I. m. p. 111

43) 1644-ben kiadva, közölte kivonatossan *Neal*. V. ö. *Weingarten*, I. m. p. 111.

44) *Weingarten*, I. m. p. 112.

45) *Areopagitica*, a speech for the Liberty of unlicensed printing. The Rose works of *John Milton*. London. 1871. II. k. p. 48.

46. V. ö. *Weingarten*, I. m. p. 129.

47) V. ö. *Weingarten*, I. m. p. 127. skk. *Ranke* Englische Geschichte, 2-ik kiad. 1872. IV. k. p. 82. skk.

48) *Memoires des Mrs Hutchinson*; a Guizot által kiadott előbb említett emlékiratok között.

49) V. ö. *Macaulay*, Crit. and hist. Essays. I. p. 340.

50) *A Reflections on the revolution in France*, és *a Thoughts on French affaires* (1791.); *Remarks on the Policy of the allies with respect to France* (1792.); *A letter to a noble Lord*; különösen azonban a *Letters on a regicide Peace* (1796.) c. munkáiban. A Mc. Lean-féle kiadás V., VII. és VIII. részét majdnem teljesen ezek a meggyőző erejű érvek teszik ki.

51) A st. croixi kardinális, párisi pápai nuncius levele, (La Rochelle, 1565. szept. 16.). V. ö. *Poleuz*, v. G. Geschichte des Französischen Calvinismus I. k. p. 657.

52) V. ö. *Soldan*, Geschichte des Protestantismus in Frankreich bis zum Tode Karl's, IX., Lipcse 1855. I. k. p. 246. és *La Popelinière*, VI. könyv. fo. 117. skk.

53) *Polenz*, I. m. 7. k. p. 432. jegyz. Közölve Southern Literary Gazette IV. k. (1852. évf.) p. 277., „The Huguenot Refugees, by a Descendant” c alatti cikkben.

54) *Polenz*, I. m. II. k. p. 653.

Az első szavak, amiket idéztem, a 32-ik cikk végéről valók.

55) U. o. p. 645. La France Protestante, Jonneau szó alatt.

56) *Varillas*, Histoire de Charles, IX. I. k. p. 163.

57) *Polenz* v. I. m. II. k. p. 648—654.

58) V. ö. *Lechler*, Geschichte der Presbyterial und Synodal Verfassung. p. 50—54.

59) *Polenz*, I. m. II. k. p. 668.

60) *Lechler*, I. m. p. 78.

61) *Perrens*, F. T. La Démocratie en France au Moyen âge; Histoire des tendances démocratiques dans les populations urbaines au 14e et au 15e siècle. Két kötetben, Páris, 1873.

62) Jobbára a latin szöveg után idézve, amelyik egyebek között 1574-ben Edinburgban is megjelent a következő cím alatt: *Dialogi ab Eusebio Philadelpho Cosmopolita in Gallorum et caeterarum nationum gratiam compositi, quorum prior ab ipso auctore recognitus et auctus;*

alter vero in lucem nunc primum editus fuit. V. ö. *Polenz*, v. I. m. III. k. 229. skk.

63) V. ö. *Polenz*, v. I. m. III. k. p. 263.

64) U. o. p. 279.

65) Idézi *Gieseler*, Kirchengeschichte, II. p. 231. skk.

66) *Le Fèvre Jean*. Histoire de Charles VI. 88. fej. p. 129. V. ö. *Polenz*, v. I. m. III. p. 130.

67) *Salisbury*, Policraticus sive de nugis Curialium et vertigine Philosophorum libri octo. *Polenz*, v. I. m. III. k. p. 147. Gersout, illetőleg. V. ö. *Polenz*, III. k. p. 130.

68) *Mariana*, De rege et regis institutione. Toledo. 1598. I. k. 6., 7. hasáb.

69) *Boëtius*ról l. De la Servitude volontaire on le Contrun c. munkáját; *Commines*-t illetőleg Memoires-jait; Montaigne és de Thou védelmükbe vették Boëtius röpiratát. V. ö. *Polenz*, v. I. m. p. 136. 7. j. Tana, u. o. p. 138.

70) *Niedner*-féle Zeitschrift für die hist. Theologie. 1856. 4. f. Schmidt: „Maillard Olivér lelkész, rajz a 15. sz. végéről.” V. ö. *Poleuz*, I. m. p. 131.

71) *Francisci Hottomani*. Juris Consulti Franco Gallia. Ex offic. Stoeerii, 1573. V. ö. *Polenz*, I. m. p. 193. A hágai kir. könyvtárban is megvan ez a ritka könyv.

72) *Vindiciae contra tyrannos sive de Principis in populum populique in principem legitima protestate*, *Stephano Junio Bruto*, Celta auctore. Edinburgh, 1579. Az utrechti egyet. könyvtárban Misc. Theol. 8° 319. sz. a. V. ö. Mr. Thieme, H. C. A. 1852-ben Groningenben kiadott jogi disszertációját: Disputatio de opuscula „Vindiciae contra tyrannos.”

73) *Treitzschke*, Rich. Hubert Languet's Vindiciae contra Tyrannos, nach der Ausgabe von 1580. bearbeitet. Lipcse. 1846. Bart-féle kiadás.

74) *Languet* helyesen *Du Plessis Mornay* (a ford. megj.) Vindiciae contra tyrannos ed. 1579. p. 88. skk.

75) De jure magistratum in subditos et officio subditorum erga magistratum. 1574.

76) *De Tocqueville*, I. m. III. p. 497.

77) A *Groningsche Courant*ban e megállapítás ellen valaki szót emelt és egy német történetírótól vett idézettel felhívja a figyelmet azokra a kemény, ótestamentumi eredetű rendszabályokra, amelyek Uj-Anglia gyarmataiban a máshitűek ellen érvényben voltak. Elhíheti bárki, hogy e munka szerzője előtt is ismeretesek ezek az abnormális jelenségek. Azt azonban viszont Bancroftnál, Tocquevillenél, Thompsonnál, Laboulayenál, sőt minden valamirevaló amerikai történet-, köz-

jogi íronál megtalálható annak kifejtése, hogy hogyan egyeztethető össze eme tények ismerete a puritanizmusról vallott felfogásukkal.

- 78) Béza T. Tract. Theol. vol. III. ed. 1583. p. 193.
- 79) U. o. p. 194.
- 80) U. o. vol. I. p. 54.
- 81) U. o. p. 53.
- 82) U. o. vol. III. p. 130.
- 83) *Servet Mihály*, Christianismi restitutio. p. 656. Ep. 68.
- 84) Inst. Rel. Christ. IV. k. 1. c. 12. §.
- 85) *Calvin*, Comment. in Dan. IV. f. 29. v. (25. al.).
- 86) U. o.
- 87) U. o. IV. f. 29. o. (32. al.).
- 88) U. o. VI. f. 22 o.
- 89) U. o.
- 90) Inst. Rel. Christ. IV. 20. 8.
- 91) U. o.
- 92) U. o. IV. 20:25, 29, 31.
- 93) U. o. IV. 20:31.
- 94) U. o. IV. 20:31. a végén.
- 95) Ezt a szót: *constitutio* Kálvin előszeretettel használja. Pl. Inst. Chr. Rel. IV. 20:16. „Az állami szervezetek, mivel bizonyos körülményekre vonatkoznak, amelyektől részben függenek, egyformán csak valamennyien ugyanazon méltányosságra törekedjenek: nem baj, ha különböznek.”
- 96) V. ö. *Henry Leben* J. Calvins III. a. 460. 1. *Bonnet*, Lettres de Calvin II. 182. I. 375.
- 97) *Bonnet*, Lettres de Calvin, II. 474.
- 98) Már *Lechler* rámutatott nagyon helyesen arra, hogy a francia zsinati rendszer nem Kálvin eszmeköréből származik. L. Geschichte der Presb. und Synodalverfassung c. munkáját, 39. o. V. ö. Inst. Rel. Christ. IV. 9:1, 2, 3, 4.
- 99) V. ö. *Calvini Opera*. Tom. IX. p. 99. 104—7. 115. 130. 136. 160.
- 100) *Guizot*, Coll. des Memoires relatifs à la revol. d'Angleterre, *Procès de Charles I.* p. 102.
- V. ö. *Calvin*. Inst. Rel. Christ. IV. 20:32.
- 102) *Guizot*, Coll. de Mem. *Mem. de Mss. Hutchinson*. I. p. 136.
- 103) Bancroft munkájának eme pompás részletét rövidség okáért néhány mondatban voltam kénytelen összevonni. Így hangzik a maga egészében: „Minden egyén, aki az áhitat elragadtatásait megtapasztalta, minden hívő, aki az extazis momentumaiban megérezte Isten kegyének biztosítékát, saját szemei előtt megszentelt személy volt. Számára a Hatalmasnak csodálatos tanácsa Megváltót választott; számára a természet törvényei fel lettek függesztve és ellenőriztetek, a menny

kinyílt, a föld megrendült, a nap eltakarta arcát és Krisztus meghalt és ismét feltámadott; számára a próféták és apostolok kijelentették a világ előtt Isten üzenetét és akaratát. Az isteni kegy tárgyául tekintve magát s ezzel kapcsolatban lemondva minden érdemről, a porba vetette magát a menny előtt; az emberiségre tekintve, hogy tekinthette magát, akit Isten kiválasztott és megváltott? Táplálta a reményt, hite volt; míg a földön járt, szíve az égben volt. Angyalok lebegtek ösvénye körül, hogy szolgáljanak az ő lelkének; a sötétség szellemei összeszövetkeztek, hogy megkísértsék őt hódolatában. Lángoló kegyessége nem használhatott liturgiát; bűnbánata egy gyóntatónak sem tudta megvallani bűneit. A szentségben nem ismert feljebbvalót. Ép oly kevésbé lehetett papuralom, mint egy zsarnok szolgája. Maga volt a presbyteerek orthodoxiájának bírója; és ha félt a levegő láthatatlan hatalmaitól, a sötétségtől s a pokoltól, semmitől sem félt a földön. Puritanizmus volt ez, amely nem ker. klérust, hanem ker. népet alkotott, az isteni akarat magyarázóját. A többség szava az Isten szava volt; s a Puritanizmus eredménye éppen azért népszuverénítás volt. *Bancroft*, *History of the United States*. I. k. p. 461—2.

104) *Maurice, T. I. Lectures on social Morality*. 2-ik kiad. London. 1872. p. 310—1.

105) U. o. p. 311—2.

106) *Guizot*, *Coll. d. Mém; Mém. de Mrs. Hutchinson*. I. p. 145.

107) *Inst. Rel. Christ*. IV. 20:14.

108) I. Sám. 11¹⁵.

109) II. Sám. 2^a.

110) II. Sám. 5^a.

111) V. ö. *Polenz*. I. m. III. k. 3. mell. p. 424.

112) *Bluntschli, I. C. Geschichte des Allgemeinen Staatsrechts und der Politik*. 2-ik kiad. 1867. p. 76.

113) *Mr. Opzoomer, C. W. De staatkunde van Edmund Burke*. Utrecht. 1852. *Mr. Capadose, I. Edmund Burke, overzigt van het leven en de schriften van een antirevolutionair staatsmann*. Amsterdam 1857. c. munkában tiltakozott az ellen, hogy ezt a kiváló államférfit a mi táborunkból kisajátítsák.

114) *Burke, Works*. III. p. 52. Mc. Lean-féle kiadás, London.

115) U. o. V. p. 18—19.

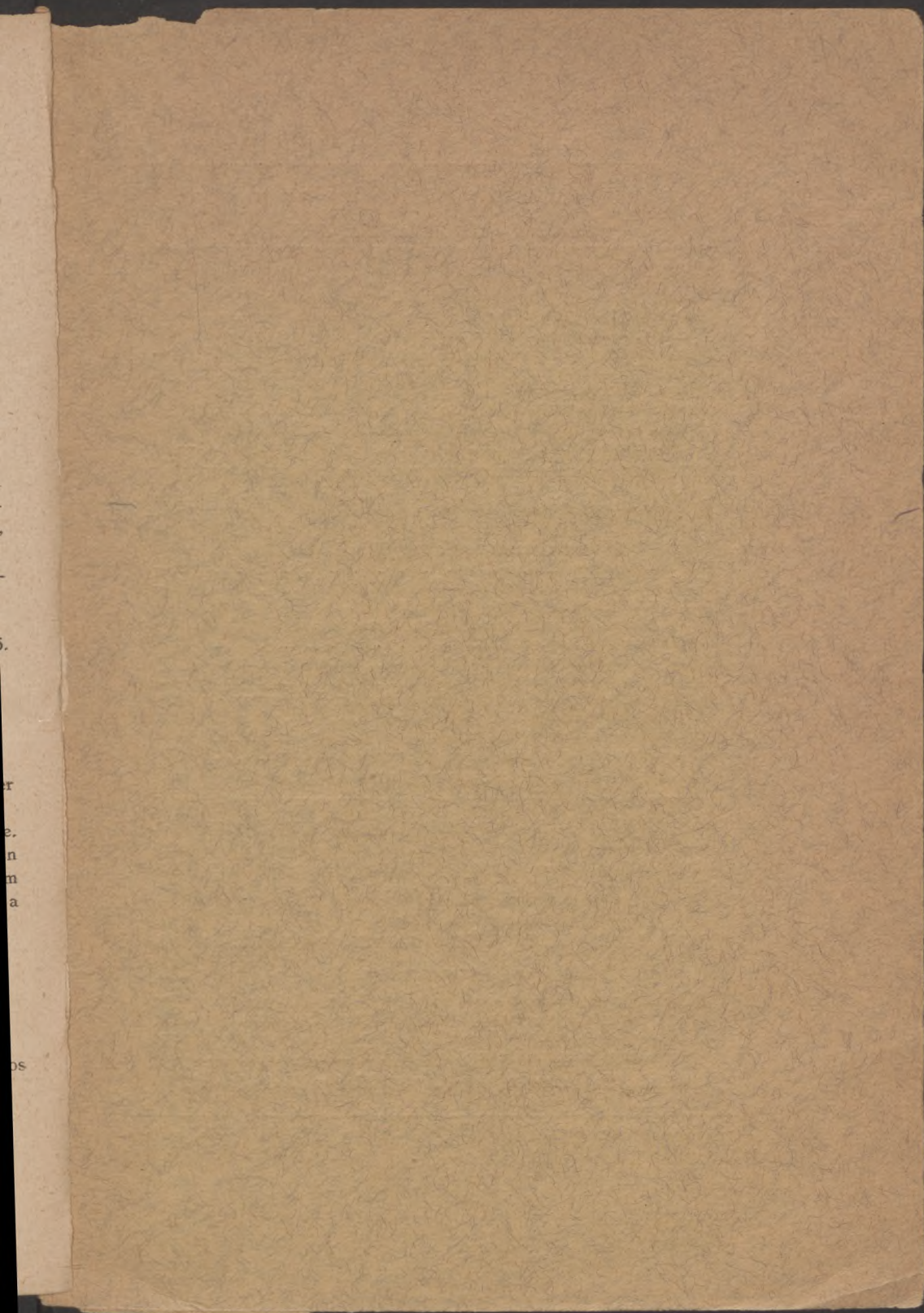
116) U. o. V. p. 268.

117) U. o. VIII. p. 24.

118) U. o. V. p. 182.

119) *J. P. Deramey abbé: St. Pál apostol, tanulmány a vallásos demokráciáról*. Páris, 1873.

HOLLAND-MAGYAR KÁLVINISTA KÖNYVTÁR

Szerkeszti: Dr. SEBESTYÉN JENŐ.

	Alapár kor.
A kálvinizmus lényege. Irta: <i>Dr. Kuyper Ábrahám</i>	3'50
Művészet és érzelem Kálvinnál és a kálvinizmusban.	
Irta: <i>Doumergue Emil</i>	1'50
Modern morál. Irta: <i>Dr. Bavinck H.</i>	1'—
A Biblia nőalakjai. Irta: <i>Kuyper Ábrahám</i>	—'60
A mai magyar kálvinizmus. Irta: <i>Révész Imre.</i>	—'60
Az Evangelizáció. Irta: <i>Dr. B. Wielenga</i>	—'30
Lehetséges-e kálvinista politika? Irta: <i>Záborszky János</i>	—'20

A Holland-Magyar Református Bizottság kiadványai:

	Alapár kor.
A holland reformátusok egyházi élete. Irta:	
<i>Galambos Zoltán</i>	1.—
Holland-értekezések és Prédikációk	3.—
A keresztyén pedagógia alapelvei. Irta: <i>Bavinck Herman.</i> Fordította: <i>Marton János</i> sárospataki ref. theol. tanár	3'50
Az Egyházfegyelem. Irta: <i>Dr. H. Bouwman.</i> Fordította: <i>Galambos Zoltán</i>	—'20
Az Egyház és a Hitvallások. Irta: <i>Dr. H. Bouwman.</i> Fordította: <i>Dr. Sebestyén Jenő</i>	—'20
A kálvinizmus politikai jelentősége. Irta: <i>Dr. Kuyper Ábrahám.</i> Fordította: <i>Miklós Ödön</i>	1'50
Az alapárak szorzószáma 1800 K.	

Kálvinista Szemle a történelmi kálvinizmus határozott elveit hirdető független református egyházi és egyház-társadalmi hetilap. — *Megjelenik minden szombaton Budapesten.*

Felelős szerkesztő: Dr. SEBESTYÉN JENŐ.

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

BUDAPEST, VIII., MÚZEUM-KÖRÚT 10. SZ. II. 12.

Előfizetési ára: negyedévre 3500 K.

Aki mindenkor tiszta, elvi alapon álló tájékoztatást akar nyerni az egész magyar református egyház életére vonatkozólag, aki az igazi kálvinizmus elveit, azok összes következményeivel együtt, ismerni akarja, az rendelje meg a KÁLVINISTA SZEMLÉT.

Mutatványszámokat készséggel küld a kiadóhivatal.